

TIZENÖTÖDIK ÉVFOLYAM

1971/5-6

Kari - p. 738-767

*Please keep this - there are
very few copies.*

magyar filozófiai szemle

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIAI
BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

POLÁNYI KÁROLY GAZDASÁGTÖRTÉNETI MUNKÁIBÓL

BEVEZETŐ JEGYZET

Ha Polányi Károly emigrációban írott munkái csupán záradék volnának a magyar századelő radikális szellemi mozgalmához, a Galilei-kör intellektuális vezéralakjának 1919 előtti tevékenységéhez, az utókor figyelmét akkor is megérdemelnék. De ezek a munkák — bár a magyarországi értelmiségi társadalom mindeddig alig vett róluk tudomást — a modern gazdaságtörténetírásnak és elsősorban a gazdaságtörténetírás elméletének talán legnagyobb hatású, s mindenképpen legtöbbet vitatott adalékai. Nem egy ponton kapcsolódnak a marxizmushoz és nem egy kérdést tesznek fel a marxista történetfilozófiának. A Polányi Károly életműve iránti közömbösség így egyszerre villant fényt tájékozódásunk provincializmusára, s ami a provincializálódás mögött van: a radikális szellemi mozgalom folytonosságának megszakadására.

Polányi nem indult gazdaságtörténésznek; az első emigrációs évtized kenyérkereseti alkalmá nélkül — 1924 és 1933 között az „Österreichische Volkswirt” munkatársa volt — talán sohasem fordult volna ökonómiai témák felé. Am a gazdaságtörténeti kutatások mögött ugyanazok a világnézeti, társadalmi törekvések munkáltak, amelyek a fiatal értelmiségi szervezőt is orientálták. A gazdaságtörténet nem menedék volt Polányi számára, ahová a korproblémák elől rejtőzhetett, hanem teoretikus eszköz a korproblémák következetes végiggondolására. A kapitalizmus általános társadalmi válsága, a faszizmus fellépése és térhódítása készítette Polányit a gazdaságtörténet elméleti-módszertani kérdéseinek megfogalmazására. A 30-as évek nem egy baloldali gondolkodójához hasonlóan, Polányi is úgy vélte, hogy a faszizmus a kapitalizmus egyedüli válasza a piaci gazdaság elkerülhetetlen működési zavaraira és társadalmilag dezintegráló hatására. A piaci gazdaság radikális, szocialista célzatú reformja tehát az egyedüli eszköz a faszizmus társadalmi gyökereinek kiszukítására. Am ehhez mindennek előtt azt az ideológiát gazdaság és társadalom

viszonyának liberális felfogását — kell megrendíteni, amely az embereket továbbra is az önszabályozó piac fenntartására motiválja. Ebben az összefüggésben kapott helyet Polányi gondolatvilágában a gazdaságtörténet, pontosabban, a piaci gazdaságra alkalmazott teoretikus fogalmak historizálása.

A kor gazdaságtörténetírása és gazdasági antropológiája naív módon kiterjesztette az árutermelésen uralkodó gazdasági elveket a gazdaság valamennyi történelmi típusára, sőt, az emberi tevékenység minden formájára — az ökonómiai elemzés tárgyát minden körülmények között a tetezés szerinti céljaik maximalizálására törekvő egyének (mint „vállalkozók”) viselkedésében látta. Polányi ezzel szemben azt igyekezett kimutatni, hogy a vállalkozói viselkedés csupán az egyik történelmi típusa a gazdasági viselkedésnek, mint ahogy az elkülönült vállalkozókat egyesítő, önszabályozó piac is csak egy történelmi típusa a gazdaság intézményes megszervezésének. Am ha a vállalkozói viselkedés elemzése nem adja meg a gazdaságtörténet elméletének általános vonatkoztatási rendszerét, akkor mindennek előtt azoknak az általános, analitikus fogalmaknak a megalkotása a feladat, amelyekben belül már el lehet helyezni a piaci gazdaságot, mint a gazdasági rendszerek egyik történelmi típusát. A cél tehát egy olyan fogalmi rendszer létrehozása, amely lehetőséget ad a gazdaság történelmi formáinak összehasonlító vizsgálatára, azaz egy nem pusztán leíró-kronológikus, hanem elméleti megulapozottságú egyetemes gazdaságtörténet mint történelmi gazdaságszociológia megalkotására.

Ezek a fogalmak magától értetődően nem meríthetők a marginalista ökonómia szokásos definíciójából, amely szerint az ökonómiai analízis a legkülönbözőbb emberi viselkedések közös aspektusával, az alternatív módon felhasználható ritka erőforrásoknak és a rendeltetési céloknak a viszonyával foglalkozik. Mind az alter-

natív felhasználási lehetőségek, mind a ritkaság jelenléte a piaci ártermelésben válik ugyanis először a gazdasági folyamatok meghatározó tényezőjévé. A ritkaság relatív fogalom, az eszközöknek a szükségletekhez viszonyított korlátozott-ságát jelenti. Csakhogy a kapitalizmust megcélzó gazdasági rendszerekben a szükségleteket szilárd hagyomány szabályozza, s a tradicionálisan korlátozott szükségletekhez képest az erőforrások jelentős része gyakran elegendő mennyiségben áll rendelkezésre. A ritkaság, mint Polányi az alább közölt tanulmányban mondja, a szükségletek dinamikus fejlődésének a „korrelátuma”. De még ha valamely eszközből nincs is elég az összes aktuális, társadalmilag elismert szükséglet kielégítésére, ez sem jelenti feltétlenül, hogy az adott eszközt ritka erőforrásként kezelik. Hogy egy ökonómiai tényezővel mint ritka erőforrással gazdálkodjanak, nem elég, hogy kevesebb legyen belőle, mint amennyire a társadalomnak szüksége van. Az is kell, hogy egyáltalán *mód* legyen többet felhasználni az adott eszközökből, mint amennyit aktuálisan hasznosítanak. Ezt a lehetőséget azonban szisztematikus formában csak a tőkés piac teremti meg azzal, hogy minden termelési tényezőt és minden terméket áruvá változtat. A kapitalizmus előtti gazdasági rendszerekben az erőforrások szabad kombinációjának útját állják — esetenként explicit, szakrális vagy törvényes tilalmak alkalmazásával — a gazdasági folyamatokat szabályozó társadalmi intézmények, s a technikai felszereltség, amelyre az adott intézmények keretei között szert lehet tenni. Minden további nélkül előfordulhat, hogy egy társadalom valamely erőforrásban kimondottan szegény, és mégis feleslegeket hagy belőle. A primitív közösségek például különösen gyakran vannak kitéve az éhség fenyegetésének. És mégis, normális körülmények között gyakran kihasználatlanul maradó élelemfeleslegekkel rendelkeznek; feleslegekkel, melyeket — a tárolási eljárások kezdetlegessége következtében — nem képesek egyenletesen elosztani a bőség és a hiány évszakai között.

A gazdaságtörténet általános vonatkoztatási rendszerét tehát nem a ritkaság és a maximalizálás *formális* fogalmaival, hanem tartalmi — vagy ahogy Polányi mondja, *szubsztantív* — fogalmak segítségével kell kijelölni. Vagyis nem a különböző emberi tevékenységek közös formális aspektusát kell megadni, hanem a társadalmi tevékenységeknek azt a tartalmilag körülhatárolható körét, amelyet mindegyik, mint a gazdasági funkció teljesítését azonosíthatunk. Ez a tevékenységkör

Polányi meghatározása szerint a társadalom anyagi szükségletkielégítését szolgáló eszközök folyamatos előteremtésével, a termeléssel és a megteremtett javak elosztásával kapcsolatos. Egyfelől azokat a fizikai terminusokban leírható folyamatokat foglalja magába, amelyek ember és természet között a termelési célok kitűzésétől a termékek elfogyasztásáig végbemennek, másfelől azt a szociális szervezetet, amely kapcsolatba hozza egymással e folyamat elemeit és szilárd kereteket, stabilitást biztosít a folyamatnak magának. Ez utóbbit Polányi gazdasági intézményrendszernek nevezi és azt állítja, hogy a gazdaság történeti típusait a gazdasági folyamatokat megszervező és szabályozó intézményrendszerek terminusaiban kell leírni. Nem az egyéni viselkedés, hanem ez az intézményrendszer a gazdasági elmélet referenciája; ez szabja meg az egyéni tevékenység formáit és az azt orientáló értékeket és motívumokat is.

A gazdasági intézményrendszerek történeti típusait Polányi az úgynevezett *integrációs sémák* fogalmaiban javasolja elméletileg jellemezni és szisztematizálni. Az „integrációs sémák” azok a mechanizmusok, amelyek összekapcsolják egymással a gazdasági egységeket, biztosítván a termelési tényezőket és a termékeket, a javakat és a szolgáltatásokat folyamatos áramlását és elosztását a gazdasági egységek között. Polányi három ilyen integrációs sémát nevez meg — a *reciprocitást*, a *redistribúciót* és az *árukeresét* —, s azt állítja, hogy minden empirikus gazdasági rendszer működését kimerítően le lehet írni e három forma konkrét megvalósulásainak valamilyen kombinációjaként. (Bevezető jegyzetünkben nem adjuk vissza e fogalmak definícióit, mivel a soron következő tanulmány külön fejezetben foglalkozik velük.)

E három „integrációs séma” a gazdaság és a társadalom közti viszony két különböző általános típusához tartozik. A reciprocitás és a redistribúció a gazdaságnak nem-gazdasági intézményekbe való *beágyazottságán* alapul; egyedül az árukereset mögött rejlik *elkülönült*, sajátosképpen gazdasági intézményrendszer. A javak és szolgáltatások reciprok, illetve redistributív áramlását olyan intézmények biztosítják, amelyek a gazdasági folyamatok megszervezése mellett más, amazokkal kibogozhatatlanul összefonódott társadalmi funkciókat (vallási, politikai, szocializációs stb. feladatokat) is betöltenek. Mivel a társadalmi intézmények sokaságában egy sincs, amely a gazdasági funkció teljesítésére specializálódott volna, a gazdasági folyamatok megoszlanak a külön-

böző intézmények között, nem alkotnak homogén, egységes rendszert. A különböző tényezők a legszerteágazóbb csatornákon keresztül jutnak el a termelési és a fogyasztási egységekhez. Olyan primitív földműves társadalomban például, ahol minden társadalmi tevékenységet a rokonsági kapcsolatok szabályoznak, s ahol az alapvető termelési és fogyasztási egység a család, a családfe mint klánjának tagja rendelkezhet a földhasználat jogával, szerzőségeit az apjától örökölheti, a házassághoz szükséges menyasszony-váltást alkotó javakat anyai nagybátyjától kaphatja, a mezőgazdasági munkához szükséges munkacseresógorainak vagy fivéreinek köréből kerülhet ki stb. Ez az inhomogenitás kisebb-nagyobb mértékben minden kapitalizmus előtti gazdasági rendszert jellemoz. A távolcsági kereskedelem más intézmények keretei között zajlik, mint a lokális piaci forgalom, a különböző csereaktusokat különböző fajta, egymás között át nem váltható pénznemek közvevük, az alapvető termelési tényezők — munkaerő és föld — egészen más csatornákon szerezhetők be. Csak a tökécs árszabályozó piac homogenizálja a gazdasági tevékenységeket, összekapcsolva egymással a kereskedelemt, a pénz és a piac intézményeit. Polányi legszuggesztívebb gazdaságtörténeti elemzéseit éppen a kapitalizmus előtti gazdasági rendszerek inhomogenitásával, a kereskedelem, pénz és piac egymástól független intézményesítésével kapcsolatosak (a „kereskedelmi kapu” funkciói és intézményes szervezete, az adminisztratív kereskedelem mechanizmusai és szereplői, az árak szerepe az árszabályozó piacot megelőző csereformákban stb.).

A „beágyazottság” és az „elkülönülés” mindazonáltal nem egy evolucionáris tipológia fogalmi eszközei. Polányi sem időbeli fejlődési irányzatok megállapítását, sem alacsonyabb és magasabb fejlődési fokok megkülönböztetését nem tartja tudományosan kivihető vállalkozásnak. A reciprocitás, redisztribúció és árucsero — felfogása szerint — nem egy fejlődési sor, hanem egy abeztrakt kombinatorika elemei, amelyek egyaránt alkalmasak az anyagi szükségletkielégítés intézményesítésére. A „beágyazottság” és „elkülönülés” így csupán különböző módok egyazon feladat megoldására.

Ámde míg a különböző változatok gazdaságilag egyenértékűek, társadalmi hatásuk korántsem egyforma. A „beágyazottság” körülményei közepette a társadalom uralkodik a gazdasági folyamatok fölött; az „elkülönülés” ellenben kiszabadítja a gazdasági folyamatokat a tudatos társadalmi kontroll alól. A gazdaság öncéllá

válk, a gazdaságon kívüli célokra való tekintet nélkül érvényesíti a maga törekvéseit és dezintegrálja a társadalmat. Polányi az elkülönült gazdasági intézményrendszer, az árszabályozó piac kialakulásában fedezi fel a modern társadalom általános — végső soron a fasizmusba torkolló — válságának magyarázatát. A válság megoldása is az „elkülönülés” visszavétel, a gazdaságnak a nem-gazdasági intézményekbe való újbóli beágyazását jelenti a számára. Mint egy 1963-ból származó önéletrajzi jegyzetében írja: „A gazdaságnak gazdasági és nem-gazdasági intézményekbe való beágyazottsága olyan fogalom, amely lehetővé teszi az ipari társadalom túlhaladását, a gazdaság mint eszköz tudatos alárendelését az emberi közösség céljainak.”

Elsősorban ez a radikális kritikai beállítottság magyarázza, hogy Polányi kétségbe vonja az elkülönült, homogén gazdasági intézményrendszerek evolucionáris fölényét a reciprocitás és a redisztribúció formáival szemben, s közömbös marad a gazdaság institucionális fejlődésének mechanizmusai, dinamikus összefüggései iránt. De ugyanez az egyértelműen antikapitalista beállítottság tette lehetővé azt is, hogy elképzeléseit mindenekelőtt azok a társadalomtudósok (főleg antropológusok: M. D. Sahlins, E. Service, E. R. Wolfi stb.) tegyék a magukévé és fejlesszék tovább, akik a gazdasági elmélet historizálását egy következetesen evolucionista teória keretei között akarják érvényesíteni. A 60-as évek neoevoluzionizmusa nem utolsósorban az imperializmus és a harmadik világ általános konfliktusának elméleti átfordulásaként jött létre, és vállalkozásában számos termékeny kérdéscívetést, számos hasznos elméleti fogalmat talált Polányi írásaiiban.

Mindcz természetesen nem jelenti, hogy Polányi hatása az antropológia evolucionista irányzatára korlátozódik. A „szubsztantivista felfogást” számos más antropológus (például G. Dalton, P. Bohannon), történész, közgazdász és gazdaságtörténész (A. L. Oppenheim, M. I. Finley, H. W. Pearson, A. M. Chapman stb.) alkalmazta elméleti és empirikus kutatásaiban. Meg kell említenünk azt is, hogy Polányi módszertani elképzeléseiről a hatvanas évek első felében — mindenekelőtt az „American Anthropologist” hasábjain — széles körű és heves vita dúlt az ökonómiai antropológia szubsztantivista és formalista irányzatának hívei között.

A következő tanulmányt és tanulmányrészletet a Polányi Károly, C. M. Arensberg és H. W. Pearson közös szerkesztésében megjelent „Trade and Market in the Early

Empires" c. gyűjteményből vettük át. Ez a kötet jelentette a szubsztantivista iskola első reprezentatív fellépését a gazdaságtörténeti és ökonómiai, antropológiai irodalomban. A fordítás során felhasználtuk G. Dalton bizonyos szövegmodosításait melyeket Polányi írásainak „Primitive, Archaic and Modern Economics” címen általa közzétett válogatásában eszközölt. Ezeket (saját értelmező beszűrésainkkal együtt) szögletes zárójelben közöljük. A

szerző egyes, az olvasó számára talán kevésbé ismert gazdaságtörténeti és etnográfiai tényekre, ill. fogalmakra vonatkozó utalásait (szerk.) jelölésű magyarázó lábjegyzettel láttuk el. Itt szeretnénk köszönetet mondani Polányiné Duczinska Ilonának, aki a válogatás és a fordítás közben felmerült nehézségek megoldásában nagy segítséget nyújtott nekünk.

K. J. — M. Gy.

POLÁNYI KÁROLY: A GAZDASÁG MINT INTÉZMÉNYESÍTETT FOLYAMAT*

Fő célunk ebben a tanulmányban, hogy meghatározzuk a „gazdasági” terminusnak azt a jelentését, amelyet valamennyi társadalomtudományban konzisztens módon lehet hozzákapcsolni.

Minden ilyen kísérletnek abból az egyszerű felismerésből kell kiindulnia, hogy a „gazdasági” terminus, amennyiben az emberi tevékenységekre vonatkoztatjuk, két független eredetű jelentés-összetevőt tartalmaz. Szubsztantív és formális jelentésnek fogjuk nevezni ezeket.

A „gazdasági” kifejezés szubsztantív jelentése az ember megélhetésének a természetből és embertársaitól való függéséből származik. A természeti és a társadalmi környezettel folytatott cserefolyamatra utal, amennyiben ez a csere hozzájuttatja az embert anyagi szükségletkielégítésének eszközeihez.

A „gazdasági” kifejezés formális jelentése a cél—eszköz viszony logikai jellegéből származik, mint a „gazdaságos” vagy „gazdálkodás” szavak mutatják. Meghatározott választási szituációra vonatkozik, mégpedig olyanra, amelyben az eszközök különböző felhasználási módjai között azért kell választani, mert ezek az eszközök nem állnak rendelkezésre elegendő mennyiségben [valamennyi cél realizálásához]. Ha az eszközök [felhasználási módjai] közti választás szabályait a racionális eszelekvés logikájának nevezzük, akkor a logikának ezt a változatát, rögtönzött terminussal, formális ökonómiának keresztelhetjük el.

A „gazdasági” kifejezés két alapjelentésében, a szubsztantív és a formális jelentésben nincs semmi közös. Az utóbbi a logikából ered, az előbbi a tényekből. A formális jelentés szabályok egy sorát implikálja, melyek az elégtelen eszközök alternatív felhasználási módjai közti választásra vonatkoznak. A szubsztantív jelentés nem tartalmazza sem a választást, sem az

eszközök elégtelenségének mozzanatát. Az ember megélhetése nem feltétlenül vonja maga után a választás szükségességét, s ha választani kell is, nem feltétlenül az eszközök „ritkaságának” korlátozó hatása következtében; az élet legfontosabb fizikai és társadalmi feltételei között vannak olyanok — például a levegő és a víz hozzáférhetősége vagy egy szerető anyának gyermeke iránti odaadása —, amelyek általában véve nem járnak ezzel a korlátozó hatással. A kétfajta kényszerítő erő úgy viszonyul egymáshoz, mint a szillogizmus ereje a gravitációs erőhöz. Az egyik törvényei az elme törvényei, a másikéi természet-törvények. A két jelentés nem is állhatna távolabb egymástól; szemantikailag az iránytű ellentétes pólusaihoz tartoznak.

Feltételezésünk szerint a „gazdasági” kifejezésnek egyedül a szubsztantív jelentése teszi lehetővé, hogy elnyerjük a fogalmakat, amelyekre a társadalomtudományoknak az összes empirikus — múlt- és jelenbeli — gazdaság vizsgálatához szüksége van. Az általános vonatkoztatási rendszer, amelynek megalkotására törekszünk, ílymódon azt kívánja, hogy tárgyunkat szubsztantív terminusokban közelítsük meg. Ebben, mint láttuk, elsősorban az akadályoz, hogy a „gazdasági” fogalmában naív módon összekeveredik két jelentés, a szubsztantív és a formális. Az ilyen jelentés-összeolvastásban természetesen nincs semmi kivétel, ameddig tudatában vagyunk korlátozó következményeinek. De a „gazdasági” közhazsálatú fogalma anélkül egyesíti a „létfenntartás” és a „ritkaság” jelentéseit, hogy eléggé tudatosítaná bennünk, milyen veszélyekkel jár ez az összeolvadás a világos gondolkodásra.

Ez a jelentéskombináció logikailag véletlenszerű körülményekből eredt. Az utolsó két évszázad Nyugat-Európában és Észak-Amerikában az emberi megélhe-

* The Economy as Instituted Process. K. Polanyi, C. M. Arensberg és H. W. Pearson (szerk.): „Trade and Market in the Early Empires” (New York—London 1957), 243—270.

tés olyan szervezetét hozta létre, amelyre a választás szabályai történetesen kiváltképp alkalmazhatók. Ez a gazdasági forma az árszabályozó piacok rendszerében állt. Mivel a cserraktusok ebben a rendszerben szereplőiket az eszközök elégtelenségéből származó választásokra készítetik, a rendszert vissza lehetett vezetni egy olyan sémára, amelyre alkalmazni lehetett a „gazdasági” kifejezés formális jelentésén alapuló módszereket. Ameddig a gazdaságot egy ilyen rendszer uralja, a formális és a szubsztantív jelentés gyakorlatilag egybeesnek. A laikusok tényként fogadták el ezt az összetett fogalmat; egy Marshall, egy Pareto vagy egy Durkheim ugyancsak megkérvá tették. Egyedül Menger bírálta posztumusz művében a terminust, de sem ő, sem Max Weber, sem Weber követőin Talcott Parsons, nem tudatosították a megkülönböztetés jelentőségét a szociológiai elemzés számára. S valóban, úgy látszott, nem szólnak jogos érvek a két alapjelentés megkülönböztetése mellett, hiszen ezeknek — mint mondtuk — gyakorlatilag egybe kellett esniük [amíg a piaci gazdaságra alkalmazták őket].

Amíg a köznyelvben merő pedantéria volna különbséget tenni a „gazdasági” szó két jelentése között, egy fogalomban való összeolvadásuk súlyos kárt okozott a társadalomtudományok ezektől a metodológiájának. A közgazdaságtan természetesen kivételt képezett, mert ennek a tudományának a fogalmai a piaci rendszerben kellően realizáltaknak bizonyultak. De az antropológus, a szociológus vagy a történész a gazdaság funkciójának, az emberi társadalomban betöltött helyének vizsgálata közben a piactól különböző intézmények sokaságába ütközött, amelyekbe az ember létfenntartása beágyazódik. Ezek nem közelíthetők meg egy olyan analitikus módszer segítségével, amelyet a gazdaság egy speciális — sajátos piaci elemek jelenlététől függő — formája számára alkottak meg.*

Ebben áll érvelésünk hozzávetőleges szerkezete.

Tanulmányunkat a „gazdasági” kifejezés két jelentéséből levezetett fogalmak

közlebbi vizsgálatával kezdjük; először a formális, azután a szubsztantív jelentést vesszük szemügyre. Ennek lehetővé kell tennie az empirikus — mind a primitív, mind az archaikus — ökonómiáknak a gazdasági folyamat intézményesítési módja alapján történő leírását. A kereskedelem, pénz és piac három intézményén ellenőrizhetjük ezután elméletünket. Korábban ezeket kizárólag formális terminusokban definiálták; így minden nem-piaci megközelítés ki volt zárva. Szubsztantív terminusokban való tárgyalásuk tehát közelebb kell vigyen bennünket a kívánt egyetemes vonatkoztatási rendszerhez.

A „GAZDASÁGI” KIFEJEZÉS FORMÁLIS ÉS SZUBSZTANTÍV JELENTÉSEI

A formális fogalmak vizsgálatában induljunk ki abból a módból, ahogy a racionális cselekvés logikája létrehozta a formális ökonómiát, az utóbbi pedig elvezet az ökonómiai analízishez.

A racionális cselekvést itt úgy definiáljuk, mint eszközök megválasztását meghatározott célok vonatkozásában. Eszköz mindaz, ami alkalmas a cél szolgáltatására akár a természettörvények, akár a szóban forgó játék törvényei [konvenciói] folytán. Így a racionalitás nem a célokra vagy az eszközökre vonatkozik, hanem az eszközöknek a célokkal való egyeztetésére. Nem feltételezi például, hogy ésszerűbb ragaszkodni az élethez, mint a halált keresni, vagy hogy az első esetben ésszerűbb a tudománytól várni az élet meghosszabbítását, mint a babonától. Mert bármilyen legyen a cél, a racionalitás abban áll, hogy a célnak megfelelően választjuk meg az eszközöket, s ami az eszközöket illeti, nem volna ésszerű bármilyen más elv alapján cselekedni, mint amiben éppen hiszünk. Így az öngyilkos racionálisan cselekszik, ha olyan eszközt választ, amelyik előidéz a halált; és ha a fekete mágia híve, ésszerű varázslóhoz fordulnia a cél elérése érdekében.

A racionális cselekvés logikája tehát minden elképzelhető eszközzel és céllal

* Az összetett fogalom kritikátlan használata hozzájárult ahhoz, amit „ökonómizálus téveszmének” nevezhetnénk, s ami a gazdaságnak piaci formájával való mesterséges azonosításában állt. Hume-tól és Spencertől Frank H. Knightig és Northropig a társadalmi gondolkodás mindig ebben a korlátozásban szenvedett, valahányszor a gazdaság problémáját érintette. Lionel Robbins esszéje, „A közgazdaságtudomány természete és jelentősége” (The nature and significance of economic science, 1932) hasznos ugyan a közgazdászok számára, de végzetesen eltorzítja a kérdést. Az antropológia területén Melville Herskovits újabb műve, a „Gazdasági antropológia” (Economic Anthropology, 1952) visszaesést jelent Herskovits úttörő kísérlete után („A primitív népek gazdasági élete” — The economic life of primitive peoples, 1940).

alkalmazható az emberi érdekek szinte végtelen változatosságának megfelelően. A saktól vagy a technológiától kezdve a vallásos életig vagy a filozófiáig a célok a legmindennapibbaktól a legrejtélyesebb és leghonyolultabb dolgokig terjedhetnek. Hasonló a helyzet a gazdaság területén, ahol a célok magukba foglalhatnak mindent a szomjúság pillanatnyi csillapításától az egészséges öregkor eléréséig, míg a megfelelő eszközök egyaránt felölelik a pohár vizet és a gyermeki szeretetre s a szabadban való életre való együttes hagyatkozást.

Feltéve, hogy a választást az eszközök elégtelen mennyisége diktálja, a racionális cselekvés logikája a döntésméletnek azon változatává alakul, amit formális ökonomiának nevezünk. Ez logikailag még nincs összekapcsolva az emberi gazdaság fogalmával, de egy lépéssel már közelebb áll hozzá. A formális ökonomia, mint mondtuk, olyan választási helyzetekre vonatkozik, amelyek az eszközök elégtelenségéből adódnak. Ez az úgynevezett ritkasági posztulátum. Feltételezi, először is, az eszközök elégtelenségét; másodsorban, hogy a választást ez az elégtelenség diktálja. Az eszközöknek a célokhoz viszonyított elégtelenségét a „kipipálás” egyszerű művelete állapítja meg, kimutatván, hogy elegendő eszköz áll-e rendelkezésre az összes cél megvalósításához. Hogy az eszközök elégtelensége választáshoz vezessen, két feltételnek kell teljesülnie: adva kell lennie az eszközök több mint egyféle felhasználási módjának, valamint a célok rangsorolásának (azaz legalább két, preferenciasorba rendezett célnak). Mindkét feltétel faktuális. Érdektelen, ahonnan két vagy több felhasználásának egyetlen használati módra való korlátozása konvencionális vagy technikai természetű — s ugyanez a helyzet a célok rangsorolásával is.

Mintán ilyen módon operacionális terminusokban definiáltuk a választás, elégtelenség és ritkaság fogalmát, könnyen beláthatjuk, hogy ahogy van eszközök közti választás az eszközök elégtelensége nélkül, van elégtelenség is választás nélkül. A választást diktálhatja a jó előnybenrésztése a rosszal szemben (morális választás), de az olyan situációk is, mint pl. egy útkereszteződés, ahonnan két vagy több út vezet rendeltetési célunk felé, amelyek azonos előnyökkel és hátrányokkal járnak (operacionálisan diktált választás). Az eszközök bősége mindkét esetben csak növelné — ahelyett, hogy csökkentené — a választás nehézségeit. Magától értetődik, hogy a ritkaság a racionális cselekvés szinte minden területén éppúgy előfordulhat, mint ahogy hiányozhat is. Nem minden filozofálás merül ki az alkotó képzelőerő

működtetésében, — a feltevésekkel való takarékoskodás dolga is lehet. Vagy hogy visszatérjünk az emberi létfenntartás szférájához, bizonyos civilizációkban a ritkaság situációi szinte kivételesek, míg másokban fájdalmasan általánosak. Mindezekben az esetekben a ritkaság megléte vagy hiánya ténykérdés, akár a Természet, akár a Jog határozza meg az eszközök elégtelenségét.

Végül, de nem utolsósorban, az ökonomiai analízis. Ez a tudományág a formális ökonomiának egy meghatározott típusú gazdaságra, nevezetesen a piaci rendszerre való alkalmazásából származik. A gazdaság itt olyan intézményekben testesül meg, amelyek az individuális választásokat teszik meg azon összefüggő mozgások kiindulópontjának, amelyek az ökonomiai folyamatot alkotják. Ez az árszabályozó piacok általánosságú választásának következménye. A javak és szolgáltatások — beleértve a munka, a föld és a tőke használatát is — mind piacon vásárolhatók, s következőképpen mindnek ára van; mindenfajta jövedelem javak és szolgáltatások eladásából származik: bérből, földjáradék-ból és tőkekamatból, amelyek csak az eladott dolgok jellegének megfelelő árak különböző típusaiként jelennek meg. A vásárlóerő mint beszerzési eszköz általános elterjedése az igények kielégítésének folyamatát átváltoztatja az elégtelen mennyiségben rendelkezésre álló és alternatív módon felhasználható eszközök — nevezetesen a pénz — allokációjává. Ebből következően a választásnak mind feltételei, mind következményei mennyiségileg meghatározhatók az árak formájában. Azt lehet mondani, hogy — az árakra mint par excellence gazdasági tényre összpontosítva — a formális megközelítési módszer teljes leírást nyújt a gazdaságról mint az eszközök elégtelensége által diktált választások meghatározta folyamatról. E leírás fogalmi eszközei teszik az ökonomiai analízis tudományágát.

Ebből következnek a határok, amelyek között az ökonomiai analízis hatékony módszernek bizonyulhat. A formális jelentés használata a gazdaságot mint gondolkodási aktusok, azaz mint ritkasági situációk által diktált választások egy sorát jellemzi. Míg az ilyen aktusokat vezérlő szabályok egyetemes érvényűek, egy meghatározott gazdaságra oly mértékben alkalmazhatók, amennyire ez a gazdaság ténylegesen ilyen aktusok sorozata. Hogy a gazdasági folyamatot alkotó elhelyezési és elsajátítási műveletek kvantitatív eredményeket adjanak, elégtelen eszközökre vonatkozó és árak által orientált társadalmi cselekvések függ-

vényeinek kell mutatkozniuk. Ilyen szituáció csak egy piaci rendszerben áll fenn.

A formális gazdaságtan és az emberi gazdaság közti összefüggés tehát valóban esetleges. Az árszabályozó piacok rendszerén kívül az ökonómiai analízis mint a gazdaság működésének vizsgálati módszere nagyrészt elveszti relevanciáját. Jól ismert példa erre a központi tervezésen alapuló gazdaság, amelyben a piactól független árak érvényesülnek.

A szubstantív fogalom forrása az empirikus gazdaság. Röviden (ha nem is éppen megnyerően) úgy definiálható, mint az ember és a környezet közti kölcsönhatás intézményesített folyamata, amely a szükségletkielégítő anyagi eszközökkel való folyamatos ellátást biztosítja. A szükségletkielégítés „anyagi”, amennyiben a célok eléréséhez anyagi eszközöket kell felhasználni; meghatározott típusú fiziológiai szükségletek esetében a szükségletkielégítés csak az úgynevezett szolgáltatásokat foglalja magában.

A gazdaság tehát intézményesített folyamat. E meghatározásban két fogalom játszik különös szerepet: a „folyamat” és az „intézményesítettség” fogalma. Lássuk, hogyan járulnak ezek hozzá vonatkoztatási rendszerünk kidolgozásához.

A folyamat a mozgás fogalmaiban végzett elemzésre utal. A mozgások vagy az elhelyezésben, vagy az elsajátításban, vagy mindkettőben végbemenő változásokra vonatkoznak. Más szavakkal, az anyagi elemek vagy térbeli helyük, vagy birtokosuk cserélésével változtathatják meg pozíciójukat; ezek az egyébként nagyon különböző helyzetváltoztatások járhatnak együtt is, külön is. Azt lehet mondani, hogy ez a kétfajta mozgás kimeríti a gazdasági folyamatot mint természeti és társadalmi jelenségen belüli lehetőségeket.

Az elhelyezési mozgások a szállítás mellett magukban foglalják a termelést is, amelyben a tárgyak térbeli helyváltoztatásának szintén lényeges szerepe van. A javak alacsonyabbrendűnek vagy magasabbrendűnek számítanak a fogyasztó szempontjából vett hasznosságuk mértéke szerint. A javaknak ez a jól ismert „rang-sora” megkülönbözteti a fogyasztói javakat a termelési javaktól aszerint, hogy közvetlenül vagy csak közvetve, más javakkal való kombinációjuk révén elégítik ki a szükségleteket. Az elemek ilyenfajta mozgása lényeges mozzanata a szubstantív értelemben vett gazdaságnak, nevezetesen a termelésnek.

Az elsajátítási mozgások határozzák meg mind azt a folyamatot, amelyet általában a javak forgalmának nevezünk, mind pedig a javak adminisztrációját. Az első

esetben az elsajátítási mozgás tranzakciók következménye, a másodikban rendelkezéseké. Ennek megfelelően a tranzakció elsajátítási mozgás különböző személyek között; a rendelkezés pedig egyoldalú aktusa valamely személynek, melyhez a szokás vagy a törvény ereje révén meghatározott elsajátítási hatások kapcsolódnak. A „személy” terminus éppúgy jelölhet közhivatalokat és testületeket, mint magánszemélyeket vagy vállalatokat; a különbség elsősorban a belső szervezetről adódik. Mégis megjegyezhetjük, hogy a XIX. században a magánszemélyek rendszeren a tranzakciókkal kapcsolódtak össze, míg a közintézményeknek inkább a rendelkezés jutott.

A fogalomnak e megválasztása egy sor további definíciót von maga után. A társadalmi tevékenységeket annyiban nevezhetjük gazdaságnak, amennyiben részei ennek a folyamatnak; az intézményeket pedig, amennyiben ilyen tevékenységek összpontosulnak bennük; a folyamat minden komponense gazdasági elemnek tekinthető. Célszerű felosztani ezeket az elemeket az ökológiai, a technológiai és a társadalmi elemek csoportjára aszerint, hogy elsődlegesen a természeti környezethez, a mechanikai felszereléshez vagy az emberi berendezkedéshez tartoznak. Így a gazdaság folyamatjellegének hangsúlyozása lehetővé teszi, hogy egy sor — régi és új — fogalommal gazdagítsuk vonatkoztatási rendszerünket.

Az elemek mechanikai, biológiai és pszichológiai kölcsönhatásra redukált gazdasági folyamat mindazonáltal nem bír konkrét realitással. Nem tartalmaz többet a termelés és szállítás, valamint az elsajátítási változások pusztá csontvázánál. Ha nem utalunk a társadalmi feltételekre, amelyekből az egyének motívumai erednek, aligha tudjuk megalapozni a mozgások kölcsönös függését és visszatérő megismétlődésüket, amittől a folyamat egyéno és stabilitása függ. A természet és az emberiség kölcsönhatásban levő elemei így nem alkotnak koherens egységet, strukturális entitást, amelyről azt lehetne mondani, hogy meghatározott funkciót tölt be a társadalomban, vagy hogy története van. A folyamat így épp azokat a tulajdonságait veszítené el, amelyek a köznapig gondolkodást és a tudományt egyaránt az emberi megélhetés mint elsőrendű gyakorlati érdekekkel és mint teoretikus és morális méltósággal bíró terület felé fordítják.

Innen a gazdaság intézményes oldalának rendkívüli jelentősége. Ami folyamat-szinten egy parcella kapálása közben ember és talaj között, vagy egy autóbili össze-szerelése során a futószalagon moogy végbe,

az prima facie nem egyéb emberi és nem-emberi mozgások mozaikszerű illeszkedésénél. Intézményes szempontból azonban olyan terminusok referenciáját alkotja, mint bér munka és tőke, szakma és szakszervezet, mint a munkaintenzitás csökkentése és növelése, mint a kockázat megosztása és a társadalmi kontextus egyéb szemantikai egységei. A kapitalizmus és a szocializmus közti választás például a modern technológiának a termelőfolyamatban megvalósuló két különböző intézményesítési módjára vonatkozik. Gazdaságpolitikai szinten az elmaradott országok iparosítása hasonlóképpen alternatív technikákat jelent az egyik oldalon, alternatív módokat a technikák intézményesítésére a másikon. Fogalmi megkülönböztetésük létfontosságú a technológia és az intézmények összefüggésének, illetve viszonylagos függetlenségének megértése szempontjából.

A gazdasági folyamat intézményesítése egységet és stabilitást ad a folyamatnak; meghatározott társadalmi funkcióval bíró önálló struktúrát teremt, megváltoztatja a gazdasági folyamat helyét a társadalomban, s ezzel jelentőséget ad a gazdaság történetének; az értékek, motívumok és a gazdaságpolitika köre összpontosítja az érdeklődést. Egység és stabilitás, struktúra és funkció, történelem és gazdaságpolitika bontják ki operacionálisan azon állításunk tartalmát, hogy az emberi gazdaság intézményesített folyamat.

Az emberi gazdaság tehát intézményekbe — gazdasági és gazdaságon kívüli intézményekbe — úgyzódik s szövődik bele. A gazdaságon kívüli intézmények bevonása létfontosságú. Mert a vallás vagy a kormányzat éppoly fontosak lehetnek a gazdaság struktúrája és működése szempont-

jából, mint a monetáris intézmények, vagy maguknak a munka terheit megkönnyítő gépeknek és szerszámoknak a jelenléte.

Tanulmányozni a gazdaság változó helyét a társadalomban ennél fogva annyit, mint tanulmányozni azt a módot, ahogy a gazdasági folyamat különböző korokban és különböző helyeken intézményesítve lett. Ez speciális cszköztárat követel meg.

RECIPROCITÁS, REDISZTRIBÚCIÓ, ÁRUCSERE¹

Az empirikus gazdaságok intézményesítési módjának vizsgálatát annak a módnak a tanulmányozásával kell elkezdni, ahogy a gazdaság egységre és stabilitásra, azaz részeinek kölcsönös függőségére és újratermelődésére tesz szert. Ezt néhány (nagyon kis számú) strukturális sémát kombinációja biztosítja, amelyek egyes integrációs formáknak nevezhetünk. Mivel ezek a gazdaság különböző szintjein és különböző szektorában egymás mellett fordulnak elő, gyakran lehetetlen egyiket uralkodó formaként elkülöníteni és ilyen módon osztályozni az empirikus gazdaságokat mint egészeket. De mivel ezek a formák elkülönítik egymástól a gazdaság szintjeit és szektorait, lehetővé teszik a gazdasági folyamat viszonylag egyszerű fogalmakban való leírását, s ezzel bizonyos fokú rendet visznek annak végtelen változatosságába.

Az alapvető, empirikusan felfedezhető sémák a reciprocitás, a redistribúció és az árucseré. A reciprocitás² a szimmetrikus csoportosulások kölcsönösen megfelelő pontjai közti mozgásokat jelöli; a redistribúció³ egy központ felé irányuló, majd

¹ Angol eredetűen: *szaberes*; szó szerinti jelentése „csere”. Ez a terminus azonban általában a gazdasági tranzakcióknak az árszabályozó piacokon lebonyolított csereszereknél szélesebb körét öleli fel. Polányi viszont igen gyakran — bár nem kizárólag — a fentebbi, szűkebb értelemben használja. Ezért a magyar szövegben, a kontextusnak megfelelően, hol az „árucseré”, hol a „csere” kifejezést alkalmazzuk. (szerk.)

² A reciprocitás — ahogy ezt a fogalmat Polányi nyomán a szubstantívista irányzat hívei elmélyítették — ajándékozást és viszontajándékozást kötelezettséget jelent meghatározott, szimmetrikus szociális viszonyok által egymáshoz kapcsolt csoportok, illetve tagjai között. A csoportokat összekötő kötelezők hol rokonsági, hol területi, hol politikai vagy vallási-ceremoniális kapcsolatokról — de mindig a sajátosképpeni gazdasági szférán kívül meghatározott kapcsolatokról — fónódnak, s a reciprok jogokat és kötelezettségeket nem közvetlenül az anyagi javakkal való gazdálkodás követelményei, hanem ezek a szociális kapcsolatok diktálják. A kapcsolatok szimmetriája azt jelenti, hogy valamennyi érdekelt csoport azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezik a többivel szemben. A reciprok ajándékozás — a gazdasági folyamatok beágyazottságának megfelelően — nem csupán az anyagi létfenntartási eszközök allokációját biztosítja, hanem a csoportok közti szociális kapcsolatok megerősítését is (sőt, esetenként — mint a Polányi által is idézett kula-„kereskedelemben” — a reciprocitás közvetlenül csupán integratív funkciót tölt be). — Vö. M. D. Sahlins, *On the Sociology of Primitive Exchange: „The Evolution of Models in Social Anthropology”*, (szerk.) M. Gluckman—F. Eggan (London 1965), 144—148; G. Dalton, *Traditional Production in Primitive African Economies: „Tribal and Peasant Economies”*, szerk. G. Dalton (New York 1967), 71; F. és L. Bohannan: „Tiv Economy” (Evanston 1965), 142. (szerk.)

³ A redistribúción Polányi és követői a javaknak és szolgáltatásoknak a közvetlen termelési egységektől egy — öket sajátos szociális mechanizmusokon keresztül egyesítő — központ felé való áramlását, s a centralizált erőforrások központi allokációját értik. Mint a reciprok viszonyban lévő csoportokat, a központot és az alárendelt egységeket is nem-gazdasági — vallási, politikai, hábi stb. — kapcsolatok kötik egymáshoz; de ezek a kapcsolatok aszimmetrikusak, alá-felérendeltségi viszonyokon alapulnak: az egyenrangú csoportok a kapcsolatok érintkezésénél egy központnak több periférikus csoporttal való centralizált kapcsolata váltja fel. A reciprocitáshoz hasonlóan a redistribúción is kettős funkciót tölt be: az anyagi erőforrások adminisztrációját mellett fenntartja és megerősíti a centralizáció szociális kötelekeit is. — Vö. Sahlins, *uo.*, 148; Dalton, *uo.*, 79. (szerk.)

e központból kiinduló elsajátítási mozgásokra utal; a csere oda-vissza mozgásokra vonatkozik, melyek egy piaci rendszer „személyei” között zajlanak. A reciprocitás tehát – háttérként – szimmetrikusan elrendezett csoportosulásokat feltételez, a redistribúció a csoporton belüli központosítás bizonyos mértékű meglététől függ, s hogy a csere integrációt hozzon létre, árszabályozó piacok valamilyen rendszerre van szükség. Látható, hogy a különböző integrációs sémák különböző intézményes alapzatot feltételeznek.

Ezen a ponton hasznos volna tisztázni bizonyos dolgokat. A reciprocitás, redistribúció és a csere terminusait – melyekkel a gazdasági integrációs formákat megnevezzük – gyakran személyek közti viszonyok megjelölésére használják. Felületes szemlélő előtt ezért úgy tűnhet, mintha az integrációs formák csupán az individuális viselkedés megfelelő formáinak összegződéseit tükröznék: Ha az egyének között gyakori a kölcsönös segítség, reciprokativ integráció jön létre; ahol az egyének közti osztozkodás van szokásban, ott a redistributív integráció áll fenn; s ugyanígy az egyének közötti gyakori adásvétel²⁰ a csere eredményezi mint integrációs formát. Ha így volna, integrációs elveink valóban nem lennének egyebek, mint a személyes szinten megnyilvánuló viselkedés megfelelő formáinak egyszerű összegződése. Igaz, mi hangsúlyoztuk, hogy az integratív hatás meghatározott intézményes berendezkedések – szimmetrikus szervezetek, centrális pontok és piacrendszerek – jelenlétén alapul. De az ilyen berendezkedések, úgy tűnhetne, pusztán összegződéseik ugyanazoknak a személyes viselkedési sémáknak, amelyeknek végső következményeit állítólag meghatározzák.

A döntő tény abban áll, hogy a szóban forgó személyes viselkedések pusztán összegződéseik önmagukban még nem hoznak létre ilyen struktúrákat. Az egyének közti reciprokativ viselkedés csak abban az esetben integrálja a gazdaságot, ha adva vannak szimmetrikusan szervezett struktúrák, amilyen a rokonsági csoportok szimmetrikus rendszere. De valamely rokonsági rendszer soha nem jön létre a pusztán személyes szinten megnyilvánuló reciprokativ viselkedés eredményeként. Hasonló a helyzet a redistribúcióval. A redistribúció feltételezi egy elosztási központ jelenlétét a közösségben, de egy ilyen központ szervezete és szankcionálása nem az egyének közötti osztozkodás gyakori aktusainak pusztán

következményeként alakul ki. Végül ugyanaz igaz a piaci rendszerről is. A személyes szinten megvalósuló csereaktusok csak akkor teremtenek árakat, ha egy árszabályozó piaci rendszerbe illeszkednek, egy intézményes szervezetbe, amelyet véletlenszerű csereaktusok sehol sem hívnak életre.

Természetesen nem akarjuk azt sugallni, hogy az alapul szolgáló struktúra valamilyen misztikus erő folyománya, misztikus erőké, amelyek a személyes vagy individuális viselkedés hatókörén kívül fejtik ki hatásukat. Mi csak azt állítjuk, hogy amennyiben az individuális viselkedés társadalmi szintű hatásai minden esetben meghatározott intézményes feltételek jelenlététől függenek, úgy maguk ezek a feltételek nem származnak a szóban forgó személyes viselkedésből. Felületesen nézve úgy tűnhet, mintha az alapul szolgáló struktúra a megfelelő személyes viselkedési forma felhalmozódásából származnék, de a szervezet és szankcionálás létfontosságú elemeit szükségszerűen egészen más típusú viselkedés közreműködése teremti meg.

Tudomásunk szerint Richard Thurnwald, az antropológus volt az első szerző, aki (egy 1915-ből származó empirikus tanulmányában az új-guineai bánarók házassági rendszeréről) utalt egyfelől az interperszonális szinten megnyilvánuló reciprokativ viselkedés és másfelől meghatározott szimmetrikus csoportosulások közti összefüggésre. Bronislaw Malinowski körülbelül 10 évvel később, Thurnwaldra hivatkozva, azt a feltevést fogalmazta meg, hogy a társadalmilag jelentős reciprokativ viszonzási jelenségek mindenütt szabályos összefüggésben találhatóak az alapul szolgáló társadalmi szervezet szimmetrikus formáival. Saját leírása a Trobriand-szigeti rokonsági rendszerről és a kula-kereskedelemről igazolta állítását. Ezt az útmutatást követte a jelen sorok írója, amikor úgy találta, hogy a szimmetria csupán *egyike* az alapul szolgáló struktúráknak. A későbbiekben a reciprocitást kiegészítette a redistribúcióval és árcserével mint további integrációs formákkal, s ugyanígy a szimmetriát a centrálussággal és piaccal mint az intézményes alapzat további eseteivel. Innen integrációs formáink és az alapul szolgáló struktúrátípusok.

Ez segíthet megmagyarázni, miért figyelhető meg oly gyakran a gazdasági szférában, hogy – meghatározott intézményes előfeltételek híján – az interperszonális viselkedés nem éri el a várt társadalmi

²⁰ Angol eredetiben *barter*; szófői jelentése „termékesere”. Polányi azonban nem a pénz közvetítette árcserével való szembeállításban használja ezt a terminust; a *barter* nála a rögzített arányok szerinti cserevel van szembeállítva, s magában foglalja mind a termékesere, mind a közvetett árcsere azon típusait, amelyek esetében a cserearányok magában a cserefolyamatban alakulnak ki. {szark.}

szintű hatásokat. Csak egy szimmetrikusan szervezett társadalmi környezetben eredményez a reciprokativ viselkedés jelentőséggel bíró gazdasági intézményeket; csak ahol vannak elosztási központok, eredményezhetnek az osztzkodás individuális aktusai redisztributív ökonómiát; és csak árszabályozó piacok valamilyen rendszerének a jelenlétében hoznak létre az egyének közti csereaktusok gazdaságintegráló, fluktuáló árakat. Máskülönb az ilyen adásvételi műveletek hatástalanok maradnak és épp ezért nem is igen fordulnak elő. Ha — véletlenszerű módokon — mégis előfordulnak, heves érzelmi reakciókat váltanak ki, akár az erköletelenség vagy az árulás aktusai, mert a kereskedelmi viselkedés érzelmileg sohasem közömbös, s következőképpen a közvélemény — az elismert esatormákon kívül — nem is tñri meg.

Térjünk most vissza integrációs formáinkhoz.

Egy csoportnak, amely a maga gazdasági viszonyait reciprokativ alapon akarná megszervezni, célja elérése érdekében al-csoportokra kellene osztania, melyeknek kölcsönösen megfelelő tagjai egymást ilyenekként tudnák azonosítani. Ebben az esetben az A csoport tagjai reciprocitási viszonyokat létesíthetnek B csoportbeli ellenpárjukkal és megfordítva. De a szimmetria nem korlátozódik a dualitásra. Három, négy vagy több csoport szimmetrikus lehet két vagy több tengelyhez képest; ugyanígy a csoportok tagjai nem feltétlenül annak tartoznak viszonzni az aján-dékot, akitől kapták: a kötelezettség irányulhat egy harmadik csoport megfelelő tagjára, akivel hasonló viszonyban vannak. A Trobriand-szigeti férfiak nővérik családjá iránt viselnek kötelezettségeket. De ők maguk nem a nővér férjétől számíthatnak segítségre, hanem, amennyiben nősek, saját feleségük fivérével — egy harmadik, megfelelő viszonyban levő család tagjától.

Arisztotelész azt tanította, hogy minden közösséghez (koinonia) hozzátartozik tagjainak kölcsönös vonzalma (philia), ami a reciprocitásban (antipeponthosz) nyer kifejezést. Ez egyaránt igaz volt mind a szilárdabb közösségekre, amilyenek a családok, törzsek vagy városállamok, mind a kevésbé szilárdakra nézve, amelyek részei lehetnek és alárendelődhetnek az előbbieknek. A mi fogalmainkban ez a nagyobb közösségeknek azt a tendenciáját impli-

kálja, hogy sokszoros szimmetriát fejlesz-szenek ki, amelynek vonatkozásában ki-alakulhat az alárendelt közösségeken belül a reciprokativ viselkedés. Minél köze-lebb érzik magukat egymáshoz az átfogó közösség tagjai, annál általánosabb lesz a tendencia köztük, hogy a térben, időben vagy másképpen korlátozott, specifikus viszonyok vonatkozásában is reciprokativ magatartásmódokat alakítsanak ki. A rokonság, a szomszédság vagy a totem a szilárdabb és átfogóbb csoportosulások közé tartoznak; hatókörükön belül katonai, szakmai, vallási vagy társadalmi jellegű, önkéntes vagy főlig önkéntes társulások teremtenek olyan szituációkat, amelyekben — legalábbis ármenetileg vagy egy meghatározott lokalitás, illetve bizonyos típusú körülmények vonatkozásában — szimmetrikus csoportosulások képződ-nek, s ezek tagjait valamiféle kölcsönösség kapcsolja össze.

A reciprocitás mint integrációs forma hatóerejét számottevően növeli, hogy képes alárendelt módszerekként mind a redisztribúciót, mind az árcserét alkalmazni. A reciprocitás megvalósítható oly módon is, hogy az emberek meghatározott redisztributív szabályok szerint megoeztják a munka terhét, pl. amikor „sorjában” vég-zik el az egyes egyénekre háruló munka-feladatokat.⁴ Más esetekben a reciprocitást rögzített egyenértékek cseréje biztosítja; a cserearányok ilyen esetekben a létfontos-ságú javakban éppen szűkölködő partner előnyére vannak megszabva — alapvető intézmény ez az ókori Keleten. A nem-piaci gazdaságokban az integráció e két formája, a reciprocitás és a redisztribúció, többnyire valóban együtt szokott járni.

Redisztribúcióra annyiban kerül sor egy csoporton belül, amennyiben a javak elosztása egy kézben összpontosul és ezen elosztás módját a szokás, a törvény vagy ad hoc központi döntés szabályozza. Néha valóban együtt jár a termékek fizikai begyűjtésével, központi tárolásával és ki-osztásával, máskor a „begyűjtés” nem fizikai, pusztán elsajátítási aktus, vagyis nem egyéb a fizikai helyükön megmaradó javak fölötti rendelkezési jogok „begyűj-tésénél”. Redisztribúcióra sokféle indok-kal és minden civilizációs szinten sor kerül, a primitív vadászörzsektől kezdve az ókori Egyiptom, Suméria, Babilónia vagy Peru hatalmas tárolási rendszereiig. Nagy országokban a talaj és az éghajlat különbségei tehetik szükségessé a redisztribúciót;

⁴ Polányi minden bizonnyal az olyan esetekre gondol, amikor valamely közösség — faluközösség, rokonsági szervezet stb. — a tagjainak földjén esedékes, sokak kooperációját kívánó munkát (pl. irtás és égetés stb.) együttesen végzi el oly módon, hogy az egyes családok parcelláit egymás után veszi sorba. Az ilyenfajta — mind a primitív, mind a parasztagaságokban előforduló — kooperációt valóban hasonlatossá teszi a redisztributív gazdálkodáshoz, hogy a munkasort együttesen, mintegy „központilag” osztják el. (szerk.)

más esetekben időbeli eltérések okozzák, mint például az aratás és a fogyasztás időpontja közötti eltolódás. Vadász társadalmakban minden más elosztási mód a horda vagy a csapat dezintegrációját eredményezné, mivel itt csak a „munkamegosztás” biztosítja az eredményeket; a vásárlóerő redistribúciójára viszont önmagáért — azaz társadalmi ideálok által kitűzött célok végett — is törekedhetnek, mint például a modern jóléti államban. Az elv azonban ugyanaz marad: begyűjteni egy központba és szétosztani a központból. A redistribúció alkalmazható a társadalomnál kisebb csoportokra is, amilyen a háztartás vagy a majorság, függetlenül attól, hogy a gazdaság mint egész milyen alapon integrálódik. A legismertebb példák a közép-afrikai král, a hóber patriarchális háztartás, az Arisztotelész kori görög birtok, a római familia, a középkori majorság vagy a tipikus nagy családi parasztháztartás a gabona általános piaci kereskedelmé előtti időkben. Am a paraszti háztartás csak a földművelő társadalom viszonylag fejlett formájában működőképes (akkor azonban lényegében általános). Korábban a „kis család” gazdaságilag nincs intézményesítve (eltérően némi élelemfőzéstől); a legelőt, szántót vagy marhát még a családnál szélesebb körben érvényesülő redistributív vagy reciprokativ módszerek alapján hasznosítják.

A redistribúció is alkalmas arra, hogy tetszőleges szintű és szilárdságú csoportokat integráljon, kezdve magától az államtól átmeneti jellegű egységekig. Mint a reciprocitás esetében, itt is az a helyzet, hogy minél zártabb, minél szorosabb az átfogó egység, annál változatosabb lesz a belső tagozódás, amelyen belül a redistribúció hatékonyan működhet. Platón azt tanította, hogy az állam polgárainak száma 5040 kell legyen. Ezt a számot 59 különböző módon lehet osztani, beleértve az első tíz egész számmal való osztást. Ezért — magyarázta Platón — az adókievetés, az üzleti tranzakciókat lebonyolító csoportok szervezése, a katonai és egyéb terhek felváltva, „sorjában” való viselése számára ez a szám a legnagyobb teret biztosítja.

Hogy az árucseré integrációs formául szolgáljon, árszabályozó piacok rendszerének jelenlétére van szükség. Háromfajta cserét lehet ennél fogva megkülönböztetni egymástól: a személyek közötti helyzet-cserét, amennyiben ez pusztán a térbeli hely megváltoztatása, elhelyezési mozgás⁶

(operacionális csere), s ezzel szemben a cserét mint elsajátítási mozgást, melynek arányai vagy eleve meghatározottak (dozionális csere), vagy alku függvényei (integratív csere). Amennyiben eleve meghatározott arányokat követő cseréről van szó, a gazdaságot azok a tényezők integrálják, amelyek rögzítik ezt az arányt, nem pedig a piaci mechanizmus. Még az árszabályozó piacok is csak abban az esetben integratív hatásúak, ha olyan rendszerbe kapcsolódnak össze, amely az árak hatásait a közvetlenül érintett piacokon túl is tovagyűrűzteti.

Helyesen állapították meg, hogy az adásvétel mint viselkedési típus lényege az alku-doziás. Hogy az árucseré integratív legyen, a partnerek viselkedésének egy ár meghatározására kell irányulnia, amely mindgyikük számára olyan kedvező, amilyenné csak tenni tudja. Az ilyen viselkedés éles ellentétben van a rögzített árakon történő cserével. A „nyereség” fogalmának kétértelműsége könnyen elfedi a különbséget. Rögzített áron lebonyolított cseréből nem lehet több nyereséget kihozni, mint amennyit a cserére való elhatározás már eleve mindkét fél számára magában foglalt; a fluktuáló árak melletti csere viszont olyan nyereséget előz, amelyet csak a partnerek között kifejezetten antagonisztikus viszonyt implikáló magatartás révén lehet megszerezni. Az antagonizmus elemét, bármilyen letompított legyen is, nem lehet kitörölni a cserének ebből a formájából. Közösségek, amelyek óvni akarják a tagjaik közötti szolidaritás forrását, soha nem engedhetik meg, hogy rejtett ellenségeskedés fejlődjön ki egy olyan létfontosságú és ezért feszült aggodalom felkeltésére képes dolog körül, amilyen az eleség. Innen a nyeresékes tranzakciók egyetemes tilalma az eleségre s az élelmiszerekre vonatkozólag a primitív és archaikus társadalomban. Az élelmiszerek fölötti alku ilyen széles körben elterjedt tilalma automatikusan kizárja az árszabályozó piacokat a korai intézmények köréből.

Fejtөгетéseink szempontjából megvilágító a gazdaságok hagyományos csoportosítása, amely nagyjából megközelíti a domináns integrációs formák ismerinti osztályozást. Amit a történészek „gazdasági rendszereknek” szoktak nevezni, a jelek szerint elég jól beilleszthető e sémába. Egy integrációs forma dominanciáján itt azt értjük, mennyire fogja át a földet és a munkát a társadalomban. Az úgynevezett

⁶ Valószínűleg különböző anyagi eszközök használati céllal való, ideiglenes cseréjéről van szó, amely nem érinti az eszközök földi rendelkezési jogukat, csupán azok „térbeli helyét”. A primitív társadalomban például a rokonsági viszony jogot ad az egymás birtokában levő tárgyak használatára anélkül, hogy a birtokviszony változást szenvedne. (szerk.)

primitív társadalmat az jellemzi, hogy a földet és a munkát a rokonság szálai integrálják a gazdaságba. A feudális társadalomban a hűbéri kötelek határozzák a föld és a vevőjéről munka sorsáról. Az árszűkös mezőgazdaságon alapuló birodalmakban a földet főként az egyházi vagy világi hatalom osztotta fel, illetve osztotta esetenként újra, s ugyanígy a munkát, legalábbis annak függő formájában. A piac vezető gazdasági erővé válását úgy lehet nyomon követni, hogy megállapítjuk, milyen mértékben mobilizálta a földet és az élelmiszercsere az árucserre, s milyen mértékben vált a munka a piacon szabadon vásárolható áruvá. Ez a tipológia segíthet megmagyarázni a rabszolgaság, jobbágy-ság és bérmunka történetileg tarthatatlan stádium-elméletének relevanciáját — a relevanciáját ennek a marxizmussal hagyományosan összekapcsolódó csoportosításnak, amely abból a meggyőződésből eredt, hogy a gazdaság jellegét a munka státusza határozza meg. Am a föld integrációja a gazdaságba aligha tekinthető kevésbé fontos tényezőnek.

Bárhogyan is, az integrációs formák nem képviselnek fejlődési „szakaszokat”. Nincs szó időbeli sorról. Számos alárendelt forma lehet jelen a domináns forma mellett, amely maga is időlegesen háttérbe szorulhat, majd újra felbukkanhat. A törzsi társadalmak egyszerre gyakorolják a reciprocitást és a redisztribúciót, míg az archaikus társadalmak túlnyomóan redisztributív jellegűek, bár bizonyos mértékig teret adhatnak az árucserének. A reciprocitás, amely domináns szerepet játszik bizonyos melanéz közösségekben, mint nem lényegtelen, bár alárendelt vonás jelenik meg az archaikus redisztributív birodalmakban, ahol a — többnyire ajándékok és viszontajándékok formájában zajló — külkereskedelem még túlnyomórészt a reciprocitás elve alapján van megszervezve. Sőt, válságos háborús helyzet idején a XX. században is széleskörűen előtérbe kerültek — a kölcsönhétel neve alatt — a reciprocitást; olyan társadalmakban, ahol egyébként a piac és az árucserre uralkodik. A redisztribúció, a törzsi és archaikus társadalmak uralkodó módszere, amely mellett a csere elenyésző szerepet játszik, nagy fontosságra tett szert a késő római birodalomban, s bizonyos modern ipari államokban ma ismét tért hódít. A Szovjetunió szélsőséges példa erre a jelenségre. Másrészt a piacok a megelőző emberi történelem során nem egy esetben játszottak szerepet a gazdaságban, bár sohasem rendelkeztek olyan területiális kiterjedtséggel vagy olyan átfogó intézményrendszerrel, amit a XIX. századi piacéhoz lehetne hasonlítani. Azonban bizonyos vál-

tozás itt is megfigyelhető. Századunkban az aranystandard háttérbeszorulásával megkezdődött a piacok világméretű szerepének csökkenése a XIX. században elért csúcspont után — a trend megfordulása, amely történetesen megintcsak visszavezet tanulmányunk kiindulópontjához, nevezetesen a megállapításhoz, hogy a korlátozott, piaci definíciók egyre alkalmazhatatlanabbak a gazdaság társadalomtudományos vizsgálatának céljaira.

A KERESKEDELEM FORMÁI, PÉNZHASZNÁLATI MÓDOK, PIACI ELEMELK

A piaci gondolkodásmód igen mélyen-szántó korlátozó hatással van a kereskedelem és a pénz intézményeinek interpretációjára: a piac óhatatlanul úgy jelenik meg, mint az árucserre színtere, a kereskedelem mint az aktuális csere, s a pénz mint az árucserre eszköze. Mivel a kereskedelmet az árak irányítják, az árak pedig a piac függvényei, minden kereskedelem piaci kereskedelem, ahogy minden pénz piaci forgalomban szereplő pénz. A piac a generáló intézmény, a kereskedelem és a pénz pedig a piac funkciói.

Az így megalkotott fogalmak nem felelnek meg az antropológia és a történettudomány tényeinek. A kereskedelem, éppúgy, mint a pénzhatalás bizonyos fajta, egykorú az emberiséggel. Ezzel szemben, bár gazdasági előzetű gyűlekezetek már a korai neolitikumtól kezdve léteztek, a piacok történetileg csak viszonylag későn tettek szert jelentőségre. Árszabályozó piacok [price-making markets], amelyek egyedül alkotnak piacrendszert, minden forrás szerint csak az időszámítás előtti első évezredben jöttek létre, és akkor is háttérbe szorították őket az integráció más formái. De még ezeket az alapvető tényeket sem lehet feltárni, ameddig úgy tűnt, hogy a kereskedelem és a pénz az integráció árucserre formájára (mint annak specifikusan „gazdasági” formájára) korlátozódnak. A hosszú történelmi periódusokat, melyek során a gazdaságot a reciprocitás és a redisztribúció integrálták, és a számottevő szakaszokat, melyekben — még a modern időkben is — változatlanul ez a két elv uralkodott, egy korlátozó terminológia egyszerűen kívül helyezte a vizsgálatok körén.

Árucserre-rendszerként — azaz, röviden szólva, katallaktikusan — tekintve a kereskedelem, pénz és piac összetett egészet alkotnak. Közös fogalmi keretük a piac. A kereskedelem úgy jelenik meg, mint a javak kétirányú mozgása a piacon keresztül, a pénz pedig mint azok a kvantifikálható javak, amelyeket — e mozgás meg-

könnyítése céljából — indirekt cserére használják. Az ilyen megközelítés maga után kell vonja annak a heurisztikus elvnek többé vagy kevésbé hallgatóságos elfogadását, miszerint ahol kereskedelem van, ott a piacok meglétét is fel kell tételezni, és ahol pénz van, ott a kereskedelem — s következésképpen a piac — is megtalálható. Ez természetesen azt eredményezi, hogy ott is piacokat látnak, ahol nincsenek piacok és nem veszik észre a kereskedelmet és a pénzt, ahol ezek jelen vannak, csak mert a piac történetesen hiányzik. A fogalmi korlátozás kumulatív hatásként kialakul egyfajta sztereotíp a kevésbé közeli idők és helyek gazdaságairól; akár egy mesterséges táj, amely alig vagy egyáltalán nem hasonlít az eredetire.

A kereskedelmet, a pénzt és a piacot tehát külön-külön kell elemezniük.

1. A kereskedelem formái

Subsztantív szemszögből a kereskedelem viszonylag békés módszer olyan javak beszerzésére, amelyek helyben nem állnak rendelkezésre. Külsődleges a csoporthoz képest, s hasonló azokhoz a tevékenységekhez, amelyeket a vadászattal, rabszolgaszerző expedíciókkal vagy rabló portyákkal szoktunk asszociálni. Mindezekben az esetekben az a cél, hogy messziről szerezzenek és szállítsanak haza javukat. Ami a kereskedelmet megkülönbözteti a vadásztól, a zsákmányolástól, a fosztogatástól, ritka fajták vagy egzotikus állatok felkutatásától, az a mozgás kétoldalsága, ami egyben biztosítja nagyjából békés és többé-kevésbé szabályozott jellegét.

Katallaktikus (azaz piaci) szempontból a kereskedelem a javak mozgása a piacon keresztül vezető útjukon. Minden áru — minden eladásra készített termék — a kereskedelem potenciális tárgya; az egyik ebbe az irányba mozog, a másik az ellentétes irányba; a mozgást árak irányítják, kereskedelem és piac egymást feltételező fogalmak. Minden kereskedelem piaci kereskedelem.

Akár a vadászat, a portya vagy az expedíció, a primitív társadalomban a kereskedelem sem annyira individuális, mint inkább csoport-aktivitás; e tekintetben szoros hasonlóságot mutat a lánykérés és házasságkötés szervezetével, amely gyakran éppen azt célozza, hogy többé-kevésbé békés eszközökkel szerezzenek távoli csoportoktól feleségeket. A kereskedelem így különböző közösségek találkozásánál összpontosul, s egyik célja a javak kicserélése. Az ilyen találkozások — szemben az ár-szabályozó piacokkal — nem teremtenek cserearányokat; ellenkezőleg, általában

feltételezik az ilyen arányok előzetes meglétét. Nem következik belőlük sem az individuális kereskedő személyének, sem a személyes haszon motívumának megléte. Akár a főnök vagy király ténykedik a közösségért, miután begyűjtötte annak tagjaitól a „kiviteli” javakat, akár maga a csoport, testületileg, találkozik ellenpártjával a csere céljára kijelölt helyen — az eljárás lényege szerint mindkét esetben kollektív természetű. „Kereskedelmi partnerek” közötti csere természetesen gyakori, de ugyanilyen gyakori az állandó kapcsolat kialakulása a lánykérésben és házasságban is. Az individuális és kollektív tevékenységek egymásba szövődnék.

A „távoli javak beszerzésének” mint a kereskedelem konstitutív elemének hangsúlyozása kidomborítja a behozatali érdek uralkodó szerepét a kereskedelem korai történetében. A XIX. században a kiviteli érdek került előtérbe — ez a hangsúlyváltozás tipikus katallaktikus jelenség.

Mivel jelentős távolságra kell eljuttatni valamit, méghozzá két irányban, a kereskedelemnek — lényegéből következően — számos alkotó eleme van, úgymint személyzet, javak, szállítás és kétoldalság, amelyek mindögyikét tovább lehet elemezni, szociológiailag vagy technológiailag szignifikáns kritériumok alapján. E négy tényező nyomonkövetése révén remélhetőleg megtudunk egyet-mást a kereskedelem társadalmi belüli helyének változásáról.

Először is, a kereskedelemmel foglalkozó személyek.

A „távoli javak megszerzésével” foglalkozni lehet olyan motívumok alapján, amelyek a kereskedő társadalmi helyzetével kapcsolatosak és — többnyire — magukba foglalják a kötelesség vagy közszolgálat elemeit (státus-motívum), vagy fizetnek ezt a foglalkozást a szóbanforgó adásvételi tranzakciókból eredő személyes anyagi haszon kedvéért (profit-motívum).

A különféle ösztönzők sokfajta lehetséges kombinációja ellenére a becsület és kötelesség az egyik oldalon, a profit a másikon kiemelkednek, mint élesen elkülönült elsődleges motivációk. Ha a státus-motívumot, mint ez igen gyakran előfordul, anyagi előnyök erősítik meg, az utóbbiak rendszerint nem öltik a csereből szerzett nyereség formáját, hanem inkább a kincsét vagy a földből származó jövedelem juttatását, amelyet a kereskedő a királytól vagy az egyháztól, vagy hűbérurától kap ellenszolgáltatásul. Tipikus körülmények között a csereből származó nyereség rendszerint jelentéktelen összeget tesz ki, nem hasonlítható ahhoz a vagyonhoz, amelyet a leleményes és sikeres kereskedő

nek ura adományoz. Így aki a kötelesség és becsület kedvéért kereskedik, az meggazdagodik, aki pedig a piszkos hasznot keresi, az szegény marad — még egy érv, hogy miért rosszhírűek az archaikus társadalmakban a nyereszkekedés motívumai.

A személyzet kérdésének másik megközelítési módját az az életszínvonal kínálja, amely, közösségének ítélete szerint, a kereskedő státusát megilleti.

Az archaikus társadalom általában csak olyan kereskedőtípust ismer, aki vagy a csúcsához, vagy az aljához tartozik a társadalmi ranglétrának. Az előbbi — a kereskedelem politikai és katonai előfeltételeiből következően — az uralommal és kormányzattal függ össze, az utóbbi a teherhordás durva munkájának köszönhető megélhetését. Ez a tény nagy fontossággal bír a régi korok kereskedelmi szervezetének megértése szempontjából. Nem létezhet középosztálybeli kereskedő, legalábbis a polgárok között nem. A Távol-Keletet leszámítva, amelytől itt el kell tekintenünk, a modern kor előtt csupán három jelentős példát találhatunk széles kereskedelmi középosztályra: a túlnyomórészt metoikosz⁹ származású hellenisztikus kereskedők a Földközi-tenger keleti partvidékén fekvő városállamokban, a mindenütt jelenlévő iszlám kereskedő, aki a hellenisztikus tengeri tradíciókat átültette a bazár működésébe, végül Pirenne „vándorló sápredékeinek”¹⁰ lezármazottai Nyugat-Európában, a középkor második harmadának egyfajta kontinentális méreteken mozgó metoikosza. Az Arisztotelész által magasztalt klasszikus görög középosztály földbirtokos osztály volt, nem kereskedő osztály.

A harmadik megközelítési mód szorosabban történelmi jellegű. Az antikvitás kereskedő típusai a tamkarum,¹¹ a metoikosz vagy rezidens idegen és a „külföldi” voltak.

A tamkarum uralta a mezopotámiai színteret a sumér kezdetektől az iszlám

feltűnéséig, vagyis több mint 3000 éven át. Egyiptom, Kína, India, Palesztina, a gyarmatosítás előtti Közép-Amerika vagy a benszüllött Nyugat-Afrika a kereskedőnek csak ezt a típusát ismerte. A metoikosz történetileg először Athénban és néhány más görög városban tűnt fel mint alacsony osztálybeli kereskedő, s a hellenizmussal emelkedett fel, hogy a görög nyelvű vagy levantei kereskedelmi középosztály prototípusává váljon az Indus völgyétől Herkules oszlopaiig. A „külföldi” természetesen mindenütt jelen van. Idegen legénységgel és idegen hajón szállítja áruját; sohasem „tartozik” a közösséghez, s nem rendelkezik a rezidens idegen fél-státusával sem, hanem egy egészen másutt lévő közösség tagja.

A negyedik különbségtétel antropológiai természetű, s a kereskedő külföldi sajátos figurájához ad kulcsot. Bár a „kereskedőnépek” száma, amelyhez ezek a „külföldiek” tartoztak, aránylag kicsiny volt, ők adnak magyarázatot a „passzív kereskedelem” széles körben elterjedt intézményére. A kereskedőnépek egymás között megint jelentős különbségeket mutatnak egy lényeges tekintetben. A voltaképpeni kereskedőnépek — nevezük így őket — kizárólag a kereskedelemről biztosították megélhetésüket, a kereskedelemről, amelyben közvetlenül vagy közvetve az egész népesség részt vett, mint a föníciaiak, a ródosziak, Gades (a mai Cadix) lakói, vagy bizonyos periódusokban az örmények és a zsidók. Más népeknél — ezek a számosabbak — a kereskedelem csak *egyike* a foglalatosságoknak, amelybe időről időre a népesség jelentős része bekapcsolódott, hosszabb-rövidebb ideig tartó (gyakran esulados) utazásokat téve. A nyugat-szudáni hauszák és mandingók példázzák ezt a típust. Ez utóbbiakat dualának is nevezik, de mint újabbban kiderült, csakis amikor idegenben kereskednek. Korábban külön népek

⁹ A metoikosz szó szerint a házán, otthonán kívül tartózkodó, azaz idegenben élő személyt jelent. Ez a név illette a görög városállamokban a tartósan — többnyire a város körül — telepedett idegeneket, akik származásuk folytán nem lehettek a városállam teljes jogú polgárai, de megtelepedésük révén mégis egyfajta fél-státusra tettek szert a városban. (szerk.)

¹⁰ Pirenne szerint a IX–XI. századi nyugat-európai kereskedelem túlnyomórészt a hűbéri szervezetten kívülre került, bizonytalan egységeknél — vándor karavánok, urat kereső szoldoskatonák, hajósok és szekérbajtók, hűbéliek, üzérkedők — bonyolították, valahol a kalózkodás és a szabályozott kommerciális forgalom határán. Minden valószínűség szerint ezeket nevezik Polányi Pirenne „vándorló sápredékeinek”. — Vö. H. Pirenne, Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme: „Histoire économique de l'Occident médiéval” (Bruges 1951), 21–23. (szerk.)

¹¹ A tamkarum a kereskedelmi ügyletekkel foglalkozó állami hivatalnok Hammurabi Babilóniájában; .... feladata, hogy az útköltséget vagy a más kisebb kiadásokat fedezze, hogy az állam valamely alultvalójától adóssága fejében zálogtárgyakat — például egy rabszolgát — vegyen át a kereskedő-céh egyik tagjának a javára, hogy a Város birtokában levő javakat eladja a kereskedő-céh tagjainak, és (bár ez nem egészen bizonyított) hogy a kereskedő birtokában levő javakat megvegye a Város számára; hogy megkönnyítse a szállítást, feloldozást vállalva a szállítóra bízott pénzért és javakért, valamint azokért a javakért, amelyeket a Városban a kereskedő-céh tagjainak számlájára vásároltak... hogy a kereskedő kérésére bizonyos javakat árverésre bocsásson, számlájára írva az egész így nyert összeget, függetlenül attól, több-e az avagy kevesebb az ekvivalens-nél... A tamkarum nem bízott jövedelmét az üzletből, amelyet bonyolított... Megélhetését a földtulajdon biztosította, amelyet kinevezésekor kapott.” — K. Polányi, Marketless trading in Hammurabi's Time; „Trade and Market in the Early Empire”, 24. (szerk.)

tekintették őket azok, akiket kereskedelmi útjaikon felkerestek.

Másodszor, a korai kereskedelem szervezete különbségeket kell mutasson a szállított javak, a bejárandó távolság, a szállítók elé tornyosuló akadályok, a vállalkozás politikai és ökológiai feltételei szerint. Ha másért nem, ezért eredetileg minden kereskedelem specifikus. A javak és szállítási módjaik teszik azzá. Ilyen körülmények között nem létezhet „kereskedelem általában”.

Ha nem fogjuk fel e tény teljes jelentőségét, nem érthetjük meg a kereskedelmi intézmények korai fejlődését sem. A körülmények, amelyek között eldöntik, hogy bizonyos javakat meghatározott távolságról és meghatározott helyről beszereznek, különböznek azoktól, amelyek között másfajta javak máshonnan való beszerzéséről döntenének. A kereskedelmi vállalkozások ennél fogva diszkontinuus jellegűek. Konkrét ügyletekre korlátozódnak, amelyek egyenként bonyolódnak, nem fejlődnek folyamatos vállalkozássá. A római *societas*,⁹ akár a későbbi *commendata*,¹⁰ egyszerű vállalkozásra alakított kereskedelmi társulás volt. Egyedül az adószedés jogának használatára vételére alakult *societas publicanorum*¹¹ volt bejegyezve — ez volt az egyetlen nagy kivétel. A modern kor előtt ismeretlenek voltak az állandó kereskedelmi társulások.

A kereskedelem specifikusságának külön hangsúlyt adott, hogy a dolog természetéből kifolyólag a behozatali javakat csak kiviteli javak ellenében lehet beszerezni. Nem-piaci feltételek között ugyanis a behozatal és a kivitel rendszerint különböző intézmények alá esnek. Az a folyamat, amelyen keresztül a javakat kiviteli céllal összegyűjtjük, többnyire elkülönül és viszonylag független attól a folyamattól, amely által a behozott javakat elosztják. Az előbbi végbemehet szolgáltatás, adózás, hűbéri ajándék formájában, vagy bármilyen más csatornán keresztül, amelyen át a javak a centrum felé áramlanak, míg a kiosztásra kerülő behozatali javak egészen más utak

mentén szállnak alá. Hammurabi törvényei, úgy tűnik, kivételt tesznek a simu javakkal; ezek egyes esetekben behozatali cikkek lehettek, melyeket a király a tamkarumon keresztül olyan bérlőknek juttatott, akik saját termékeiket adták cserébe. Mintha az azték poestekákknak¹² a gyarmatosítást megelőző távolsági kereskedelme is néhol hasonló vonásokat viselne.

Amit a természet különbözővé tesz, a piac egyneműsíti. Még a javak és a szállításuk közti különbséget is eltörölheti. Hiszen a piacon mindkettő kapható és eladható — az egyik a termékek piacán, a másik a szállítási és biztosítási piacon. Az árak mindkét esetben ugyanúgy — a kereslet és a kínálat arányában — képződnek. A kereskedelem alkotó részeit, a szállítást és a javakat, közös nevezőre hozza, hogy mindkettő költségként jelenik meg. A piac és a piacon kialakuló mesterséges homogenitás előtérbehelyezése hasznára válhat a gazdasági elméletnek, de nem a gazdaságtörténetnek.

Egyőbként azt találjuk, hogy a kereskedelmi utak, éppenúgy mint a szállítóeszközök, nem kevésbé mélyreható jelentőséggel bírhatnak a kereskedelem intézményes formái szempontjából, mint a szállított javak típusai. Mert mindezekben az esetekben a földrajzi és technológiai feltételek kölcsönhatásában vannak a társadalmi struktúrával.

A kétoldalú kapcsolat elve szerint a kereskedelem három fő típusát különböztethetjük meg: az ajándékkereskedelmet, az adminisztratív kereskedelmet és a piaci kereskedelmet.

Az ajándékkereskedelm a reciprocity szövegeivel köti össze a partnereket, mint a vendégbarátság, a kulának vagy a csoportos vendéglátogatások más intézményeinek esetében. A birodalmak közötti kereskedelem évezredek óta keresztül az ajándékkereskedelem formájában zajlott — a kétoldalú kapcsolat semmilyen más elve nem felelt volna meg ilyen jól a szituáció követelményeinek. A kereskedelem szervezete itt rendszerint ceremonialis,

⁹ A *societas* meghatározott gazdasági célra szerveződött egyének társulása volt; tagjai szerződésben vállalták kötelezettséget, hogy munkaerőjüket és, a szükséghez mérten, tőkéjüket a vállalkozás rendelkezésére bocsátják; a hasznából egyéni befektetéseik arányában részesedtek. (szerk.)

¹⁰ A *commendata* szerződésen alapuló társulás volt mások tőkéjét — annak felelősségére — meghatározott kereskedelemben alkalmazott intézmény volt. (szerk.)

¹¹ A *societas publicanorum* intézménye az i. e. 2. évszázad második felében alakult ki. Tagjai előre meghatározott összeget fizettek az államnak, s ennek fejében megkapták egyes provinciák adóztatásának jogát. Az államnak befizelendő összeg nagyságát a vállalkozók versenyajánlatai szabták meg; az adókövetési jogot az a társulás nyerte el, amelyik a legmagasabb ajánlatot tette. (szerk.)

¹² A poestekák az azték birodalom távolsági kereskedői voltak. Külön — beleség is struktúrált — rendjüket képezték az azték társadalomnak, valahol a „nemesek” és a „közép” kategóriája között. A „nemesekkel” szemben termékjárdék szolgáltatására voltak kötelezve, de — a „középpel” ellentétben — munkaszolgáltatással nem tartoztak. A poestekák státusza örökletes volt. — Vö. A. M. Chapman, *Port of trade and market in Aztec and Maya civilisations*; „Trade and Market”, 120–121. (szerk.)

s olyan mozzanatokat tartalmaz, mint ünnepélyes ajándékváltás, kölcsönös ajándékozás, követségek és a fejedelmek vagy királyok közti politikai ügyletek. A javak kincsek, az elit-cirkuláció tárgyai; csak a csoportos vendéglátogatások határesetében ölhetnek „demokratikusabb” jelleget. De a kapcsolatok törékenyek, a csereaktusok ritkák.

Az adminisztratív kereskedelem szilárd alapja a szerződéses viszony, amely többé-kevésbé formális. Mivel mindkét oldalon többnyire a behozatali érdekek meghatározó, a kereskedelem a kormányzat által ellenőrzött csatornákon zajlik. A kiviteli kereskedelem rendszerint hasonló módon van megszervezve. Következésképpen a kereskedelem egészét adminisztratív módszerekkel intézik. Ez kiterjed az ügyletek lebonyolításának módjára is, beleértve a kicserélt egységek „rátáira” vagy arányaira vonatkozó megállapodásokat, a kikötői kedvezményeket, a mérést, a minőségértékelést, a javak fizikai cseréjét, a tárolást, az őrzést, a kereskedő személyzet felüli felügyeletét, a „fizetések” szabályozását, a hitelveket, az árkiigényléseket. Ezen ügyletek némelyike természetesen összekapcsolódik a kiviteli javak begyűjtésével, illetve a behozott javak elosztásával, amelyek a belföldi gazdaság redistributív szférájához tartoznak. A kölcsönösen importált javakat minőségük, csomagolásuk, súlyuk és más könnyen megállapítható kritériumok szerint standardizálják. Csak ilyen „kereskedelmi javakkal” lehet kereskedni. Az ekvivalenciákat egyszerű egységekben állapítják meg; a csere, legalábbis elvileg, egy-az-egyhez történik.

Az alkudozás nem része az eljárásnak; az ekvivalenciákat egyszer s mindenkorra rögzítik. De mivel a változó körülményekhez való alkalmazkodást nem lehet kikerülni, az ulku mégis megjelenik, csak hogy *más egységekre irányul, nem az árra*: mértékekre, minőségre vagy a fizetési eszköz mibenlétére. Végnélküli vita lehetséges az élelmiszerek minősége, az alkalmazott egységek térfogata és súlya, a különböző fajta pénznemek átváltási arányai körül. Gyakran még a „profitról” is

„alkudoznak”. Az eljárás értelmében — természetesen — az árak változatlan szinten tartása; ha az árakat hozzá kell igazítani az aktuális kínálati szituációhoz, mint például inség idején, ezt úgy fejezik ki, hogy kettő-az-egyhez, vagy két-és-fél-az-egyhez arányban, vagy ahogy mi mondánánk, 100 %-os vagy 150 %-os profittal kereskednek. Ezt az archaikus társadalmakban feltehetően elég általános módszert, hogy a [névleges] árak stabilak és az alkudozás a profitot módosítja, jól igazolja a Közép-Szudánban még a XIX. században is érvényben levő kereskedelmi gyakorlat.

Az adminisztratív kereskedelem viszonylag állandó kereskedelmi testületeket feltételez, amilyen a kormány vagy legalábbis a kormány által bejegyzett társaságok. A bennszülöttekkel való megegyezés lehet hallgatólagos, mint a tradicionális vagy szokásszerű kapcsolatokban. Am a szuverén területek közötti kereskedelem már az i. e. 2. évezredben is formális szerződéseken alapul.

Ha a kereskedelem adminisztratív formái egy körzetben már megszilárdultak, úgy ott, az istenek ünnepélyes védelme alatt, előzetes szerződés nélkül is gyakorolhatók. Az alapvető intézmény, mint ez egyre világosabbá válik, a *kereskedelmi kapu* (port of trade)¹², ahogy mi az adminisztratív kereskedelem színterét nevezzük. A kereskedelmi kapu katonai biztosítékot nyújt a szárazföldi hatalomnak, polgári védelmet biztosít az idegen kereskedőknek, kedvezményeket kínál a horgonyvetéshez, kirakodáshoz és tároláshoz, elérhetővé teszi a jogi autoritásokat, megegyezéseket teremt a forgalmazandó javakról, illetve az árukötegekben („sorlings”) szereplő különböző kereskedelmi javak arányairól.

A kereskedelem harmadik tipikus formája a piaci kereskedelem. Itt az árucseré az az integrációs forma, amely kapcsolathozza egymással a partnereket. A kereskedelemnek ez a viszonylag modern változata az anyagi gazdagság egész özönét zúdította Észak-Amerikára és Nyugat-Európára. Bár újabban hanyatlóban van,

¹² A kereskedelmi kapu (port of trade) az archaikus távolsági kereskedelem jellegzetes intézménye. Kereskedelmi és egyben politikai egység; szuverenitását valamennyi szárazföldi hatalom hallgatólagos megegyezése garantálja. A nagy birodalmak közötti távolsági kereskedelem folyamatosága és biztonsága ugránis feltételezte, hogy egyik katonailag erős hatalom sem kísérli meg monopolizálni a kereskedelem földrajzi központját. A kereskedelmi kapu ezért szükségszerűen katonailag gyenge és politikailag semleges tényező volt. (Politikai különülése gyakran etnikai elkülönülésben is kifejeződött.) A kereskedelmi kapuban a kommersziális ügyletek erőteljes adminisztratív szabályozásnak voltak alávetve; a piac szinte teljesen hiányzott, vagy csak a távolsági kereskedelemről szigorúan elválasztott lokális forgalom bonyolítását szolgálta. A kereskedelmi kapu fogalmát Polányi a kapitalizmus előtti gazdasági intézmények egy egész típusának megjelölésére használta; a tengerparti kereskedelmi csomópont csupán a legpregnánsabb és történetileg leggyakoribb megvalósulása ennek a típusnak. A távolsági kereskedelem hasonló, politikailag elkülönült, adminisztratív csomópontjai a szárazföld belsejében is kialakultak. — V.á. K. Polányi, *Ports of trade in early societies*; „Primitive, Archaic and Modern Economies”, szerk. G. Dalton (New York 1968), 238–239. {szerk.}

még mindig a legfontosabb forma. A forgalomba kerülő javak — az úrucikkek — köre gyakorlatilag korlátlan és a piaci kereskedelem szervezete a kereslet — kínálat — ár mechanizmus által kijelölt utakat követi. A piaci mechanizmus alkalmazhatóságának hatalmas kiterjedése megmutatkozik abban, hogy nemcsak a javakat, de magának a kereskedelemnek minden elemét — a tárolást, a szállítást, a kockázatot, a hitelt, a fizetési eszközöket stb. — is felöleli, speciális szállítási, biztosítási, rövidtávú hitel-, tőke-, raktárhely-, bankkedvezmény- stb. piacok kialakítása révén.

A gazdaságtörténelem érdeklődése ma elsősorban a következő kérdések felé fordul: Mikor és hogyan kapcsolódott össze a kereskedelem a piaccal? Mikor és hol jelenik meg az az általános eredmény, amelyet mint piaci kereskedelmet ismerünk?

Az ilyen kérdéseket, szigorúan véve, a katalaktikus logika kizárja, mert ez a logika elválaszthatatlanul összeolvasztja a kereskedelmet és a piacot.

2. Pénzhasználati módok

A pénzt a katalaktikus szemlélet mint a közvetett csere eszközt definiálja. A modern pénzt éppen ezért használják fizetési eszközként és „standard” gyanánt, mert a csere eszköze. Pénzünk így hát „univerzális pénz” (all-purpose money). A pénz egyéb használati módjai csupán lényegtelen variánsai az árucserében való használatának, és a pénz minden használati módja piacok lététől függ.

A pénz — miként a kereskedelem — szubsztantív definíciója független a piacoktól. E definíció a kvantifikálható tárgyak használatának meghatározott formáin alapul. Ezek a formák a fizetés, a standard és a csere. A pénzt ennél fogva itt úgy definiáljuk, mint bármely kvantifikálható tárgyat, melyet a fentebbi módok valamelyikében (egyben vagy többben) használnak fel. A kérdés csupán az, hogy lehet-e függetlenül definiálni a használati módokat.

A különböző pénzhasználati formák definíciói két kritériumot foglalnak magukban: a szociológiailag meghatározott szituációt, amelyben az adott használati mód megjelenik és a műveletet, amelynek a pénz gyanánt szolgáló tárgyakat az ilyen szituációkban alávetik.

A fizetés kötelezettségek teljesítése, melynek során kvantifikálható tárgyak birtokost cserélnek. A szituáció itt nem csupán egyfajta kötelezettségre vonatko-

zik, hanem kötelezettségek egy sorára, mert egy tárgyat csak akkor nevezhetünk „fizetési eszköznek” a szó megkülönböztetett értelmében, ha több mint egy kötelezettség lerovására használják (különböztetés csak valamely „természetben” teljesítendő kötelezettség lerovásáról beszélhetünk).

A pénz fizetési eszközként való használata kezdetben a leggyakoribb pénzhasználati módok közé tartozik. A kötelezettségek itt rendszerint nem [gazdasági] tranzakciókból erednek. A primitív, stratifikálatlan társadalomban gyakorta eszközölnék fizetést a menyasszonyváltás, a vérdíj és a bírság intézményeivel kapcsolatban. Az archaikus társadalomban az ilyen fizetések továbbélnék, de árnyékba borítják őket a járandóságok, adók, a földjáradék és szolgáltatás, amelyek a legzselésőbb skálájú fizetéseket hozzák szokásba.

A pénz standardként vagy számolási eszközként való használata különböző javak adott mennyiségeinek meghatározott célokra való egyenlővételében áll. A „szituáció” vagy adásvétel, vagy termények tárolása és adminisztrációja; a „művelet” pedig abból áll, hogy számokat jelölő „címkékkel látják el a különböző tárgyakat, megkönnyítendő e tárgyak manipulációját. Így az adásvétel esetében mindkét oldalon lehetővé válik a tárgyak összeadása és az így összeadott mennyiségek összemérése; a termények adminisztrációjának esetében lehetővé válik a tervezés, mérlegkészítés, könyvelés éppúgy, mint az általános számvitel.

A pénz standardként való használata lényeges szerepet játszik a redistributív rendszerek hajlékonyságában. Létfonosságú, hogy az olyan terményeket, mint az árpa, olaj és gyapjú, amelyekben az adót, illetve járadékot kell fizetni, másfelől viszont a fejadagot, illetve bért lehet igényelni, mennyiségileg összemérhetővé tegyék, mert ezáltal válik lehetővé, hogy mind a be-, mind a kifizetések esetében válasszanak a különböző termékek között. Ugyanakkor megteremtődnek a nagyméretű „természetbeni” állambáztartás előfeltételei, mert ez feltételezi a készletek és mérlegek fogalmát, másszóval a termények egymás közti kicserélhetőségét.

A pénz csereeszközként való használata a közvetett csere céljait szolgáló kvantifikálható tárgyak iránti szükségletből ered. A „művelet” abban áll, hogy közvetlen csere útján szert tesznek e tárgyak egységeire azzal a céllal, hogy egy további csereaktus révén megszerezze a kívánt tárgyat. A pénz szerepét betöltő tárgyak néha kezdetből rendelkezésre állnak, és a kétszeres csere csak arra szolgál, hogy — tiszta haszonként — ugyanczen tárgya-

kat nagyobb mennyiségben teremtsek elő. A kvantifikálható tárgyak ilyen használata nem alkalmi adásvételi aktusokból ered — ahogy a XVIII. századi racionalizmus elképzelni szerette —, hanem inkább a szervezett kereskedelemről, mindenekelőtt a piaci kereskedelemről. Piacok híján a pénz csereszékként való használata csupán alárendelt kulturális vonás. Az antikvitás nagy kereskedőnépeinek, például a tyrosziaknak és a karthágóiaknak, meglepő vonakodása a vert érmék — az újajta, cserére kiváltképp alkalmas pénz — alkalmazásától talán azzal a ténnyel függ össze, hogy a kommerciális birodalmak kereskedő kikötői nem piacokként, hanem „kereskedelmi kapuként” (port of trade) voltak megszervezve.

Émlítést kell még tennünk a pénz jelentésének két kiterjesztéséről. Az egyik a pénz definícióját nem-fizikai tárgyakra, nevezetesen ideális [számolási] egységekre terjeszti ki, a másik a három konvencionális pénzhatalmi mód mellett magában foglalja a pénz szerepét betöltő tárgyak operacionális eszközként való használatát is.

Az ideális egységek nem egyebek pusztán verbálisaknál vagy *prote* szimbólumoknál, amelyeket, mintha kvantifikálható egységek volnának, főleg fizetésben vagy standardként használnak. A „művelet” adóleveleknek meghatározott játékszabályok szerinti manipulációjában áll. Az ilyen számlák a primitív életnek is mindennapos tényei, nem csupán a monetarizált gazdaságokban fordulnak elő, mint ezt gyakran feltételezték. Mezopotámia legkorábbi templom-gazdaságai éppúgy, mint a korai asszír kereskedők, éltek a számlák leszámítolásának módszerével anélkül, hogy eközben pénz szerepét betöltő tárgyakat igénybe vettek volna.

A másik oldalon tanácsosnak látezik megemlíteni a pénzhatalmi módok között az operacionális eszközként való használat eseteit is, bármilyen kivételesek legyenek ezek. Kvantifikálható tárgyakat az archaikus társadalmakban időnként használtak aritmetikai, statisztikai, adószámítási, adminisztrációs vagy más, a gazdasági élettel összefüggő nem-monetaris célokra. A XVIII. századi Whydah-ban¹⁴ a kagyló-pénzt statisztikai célokra alkalmazták, a damba bab pedig, amelyet soha nem használtak pénz gyanánt, de amely az arany súlyának mértékegységül szolgált, ebben a minőségében gyakran szerepelt elszámolási műveletekben.

A korai pénz, mint láttuk, „speciális pénz” (special purpose money). Különböző fajta tárgyak különböző pénzhatalmi módokban szerepelnek, sőt, a hatalmi módokat egymástól függetlenül is institucionalizálják. A következmények a legmesszebbmenőek. Senmi ellentmondás nincs például abban, hogy olyan eszközzel „fizessenek”, amellyel nem lehet vásárolni, sem abban, hogy olyan tárgyakat alkalmazzanak „standard” gyanánt, amelyeket nem használnak csereszékként. Hammurabi Babilóniájában az árpa volt a fizetési eszköz, az ezüst az általános standard, az árucserében pedig — ami igen ritkán fordult elő — mindkettőt használták az olaj, a gyapjú és bizonyos más termények mellett. Láthatóvá válik ilyen módon, miért érhetnek el a pénzhatalmi módok — miként a kereskedelmi tevékenységek — csaknem korlátlan fejlődési szintet nem csupán a piac által uralt gazdaságokon kívül, de egyencsen piacok híján is.

3. Piaci elemek

Mármost maga a piac. Katallaktikus szempontból a piac a csere *színtere*, a piac és a csere terjedelme egybeesik. E felfogás szerint a gazdasági élet egyfelől az alku keresztül végbemenő csereaktusra redukálható, másfelől a piacokban testesül meg. A csere tehát úgy írjuk le, mint a gazdasági viszonyt, a piacot, mint a gazdasági intézményt. A piac definíciója logikailag következik a katallaktikus felfogás premisszáiból.

A terminusok szubsztantív sorában a piac és a csere független empirikus ismérvekkel rendelkezik. Miben áll tehát a csere és a piac jelentése? És milyen mértékben szükségszerű a kapcsolatuk?

A csere, szubsztantív definíciója szerint, a javak kölcsönös elajándékos mozgása különböző személyek között. Mint láttuk, az ilyen mozgás végbemehet rögzített arányok vagy az adásvétel során meghatározott arányok szerint. Csupán az utóbbi eredménye a felek közötti alkunak.

Ahol tehát csere van, ott eserearányok is vannak. Ez igaz marad akár rögzített, akár alku tárgyai ezek az arányok. Észrevehető, hogy az alku által meghatározott árakat követő csere egybeesik a katallaktikus cserevel vagy „a cserevel mint integrációs formával”. Egyedül ez a cserefajta korlátozódik jellegzetesen egy meghatáro-

¹⁴ Whydah kereskedelmi kikötőül volt Nyugat-Afrikában; a XVIII. század első évtizedében III. őszpontosult a nyugat-afrikai rabszolga-kereskedelem. 1727-ben áldozatái esett Dahomey hódító hadjáratainak. — Vö. K. Polanyi: „Dahomey and the Slave Trade” (Seattle-London 1966), 22-24. (szerk.)

zott piaci intézmény-típusra, nevezetesen az árszabályozó piacra.

A piaci intézményeket úgy definiálhatjuk, mint olyan intézményeket, amelyek magukban foglalnak egy kínálati tömeget vagy egy kereslet-tömeget, vagy mind a kettőt. A kínálati tömeget és a kereslet-tömeget pedig úgy lehet definiálni, mint személyek sokaságát, akik cseréjüket kívánják szerezni, illetve elhelyezni. Bár a piaci intézmények ilyen módon csere-intézmények, a piac és a csere referenciája nem esik egybe. Rögzített arányokat követő csere előfordul reciprokativ vagy redistributiv integrációs formákban is; az alkü által meghatározott arányok szerinti csere viszont, mint mondtunk, az árszabályozó piacokra korlátozódik. Paradoxnak tűnhet, hogy a rögzített arányokon történő csere minden integrációs formával összeegyeztethető, kivéve az árucsarét, ám ez logikailag következik a fogalmak megválasztásából, hiszen csak az alkü által meghatározott árucsere képviseli a csarét a terminus katalaktikus értelmében, amelyben a csere integrációs forma.

A különböző piaci intézmények legjobb megközelítési módjának a „piaci elemek” vizsgálata látezik. Ez egyébként nemcsak a piac és a piacszerű intézmények neve alá besorolt képződmények tarka sokaságában fog eligazítani bennünket, hanem ezek közül szolgál bizonyos konvencionális fogalmak elemzéséhez is, amelyek akadályozzák a szóban forgó intézmények megértését.

Két piaci elemet tekinthetünk specifikusnak, nevezetesen, a kínálati tömeget és a kereslet-tömeget. Ha bármelyikük jelen van, piaci intézményről beszélünk: ha mindkettő jelen van, az adott intézményt piacnak nevezzük, ha csak az egyikük van jelen, piacszerű intézménynek. Pontossági rendben a következő elem az ekvivalencia, vagyis a cserearány; az ekvivalencia jellegetől függően a piac vagy rögzített árakkal működő piac, vagy árszabályozó piac.

A konkurencia bizonyos piaci intézmények — például az árszabályozó piacok és az árverések — további jellemvonása, de az ekvivalenciákkal ellentétben a gazdasági konkurencia a piacokra korlátozódik. Végül vannak funkcionálisnak nevezhető elemek. Ezek rendszerint a piaci intézményeken kívül jelennek meg, de ha kínálati tömeg vagy kereslet-tömeg jelenlétében lépnek fel, az alakító hatás, amit ezekre az intézményekre gyakorolnak, nagy praktikus jelentőséggel bírhat. Ide tartozik

a fizikai felvásárlás, a jelenlevő javak, a szokás és a törvény.

A piaci intézményeknek ezt a sokféleségét újabban elhomályosította a kereslet — kínálat — ár mechanizmus formális fogalma. Nem esoda, hogy mindenképp a kínálat, kereslet és ár alapvető jelentőségű fogalmainak vonatkozásában szélesíti ki a szubsztantív megközelítés látókörünket.

A kínálati tömegekről és a kereslet-tömegekről fentebb mint elkülönült és megkülönböztethető piaci elemekről beszéltünk. A modern piac esetében ez, természetesen, elfogadhatatlan volna; itt létezik egy ár-szint, amelyen a beszerzők hosszra kezdenek játszani és egy másik, ahol a csoda megfordul.¹⁵ Ez sokakat arra készítetett, hogy megfeleljenek a tényről, miszerint a vevők és eladók a modern piacot kivéve mindenütt elkülönülnek egymástól. Ez pedig kétszere félreértésre adott alapot. Először is, a „kereslet és kínálat” úgy jelentek meg, mint összekapcsolt elemi erők, míg valójában mindegyik két igen különböző összetevőből áll, mégpedig a *javak* mennyiségéből egyfelől, s az adott javakra eladóként, illetve vevőként vonatkozó *személyek* egy adott számából másfelől. Másodszor, a „kereslet és kínálat” elválaszthatatlannak tűntek, mintha sziami ikrek volnának, noha természetesen különálló embercsoportokat alkotnak, aszerint, hogy ezek rendelkeznek a javak mint saját erőforrásaik fölött, vagy szükségleteiknek megfelelően a megszerzésükre törekcsenek. A kínálati tömegek és a kereslet-tömegek így nem kell egyszerre jelen lenniük. Például amikor a győzelmes hadvezér elárverezzi a zsákmányt a legtöbbet kínálóknak, csak kereslet-tömeg van jelen; hasonlóképpen csak kínálati tömegekről beszélhetünk, amikor a szerződést a legolcsóbb ár ajánlatot tevő vállalkozóval kötik meg. Nos, az árverés és az ár ajánlat elterjedt jelenségek voltak az archaikus társadalomban, s a régi Görögországban az árverés a voltaképpeni piac előfutárú közé tartozott. A „kínálat” és a „kereslet” tömegeinek ez az elkülönítése alakította valamennyi modern kor előtti intézmény szervezetét.

Ami a rendszeren „ár”-nak nevezett piaci elemet illeti, ezt mi az ekvivalenciák kategóriája alá soroltuk be. Az ekvivalencia általános terminusának használata segíthet bizonyos félreértések elkerülésében. Az ár fluktuációt sugall, ám az ekvivalenciához nem tapad hozzá ez az asszociáció.

¹⁵ Vagyis akik korábban részvényeket vásároltak, most eladják a részvényeiket és megfordítva; a vevők és az eladók tehát személyileg nem alkotnak két különálló kategóriát. (szerk.)

Még a „rögzített” vagy „fixált” ár kifejezés is azt sugallja, hogy az ár, mielőtt rögzítették vagy fixálták volna, változó volt. Így maga a nyelv nehezíti meg a valódi tényállás kifejezését, nevezetesen annak megértését, hogy az „ár” eredetileg merre a kereskedelem nem veheti kezdetét. A kompetitív jellegű, változó vagy ingadozó árak viszonylag új fejlemények és kialakulásuk egyike az antik gazdaságtörténet fő témáinak. Hagyományosan azonban fordítva képzelték el a sorrendet: az árat a kereskedelem és az árucsera eredményének, nem előfeltételének, tekintették.

Az „ár” mennyiségi arányokat jelölő különböző fajta javak között, melyeket az adásvétel vagy alku alakít ki. Az ekvivalenciáknak ez a formája jellemzi az árucsera által integrált gazdaságokat. De az ekvivalenciák egyáltalán nem korlátozódnak a csereszabványokra. Egy redistributív integrációs formában az ekvivalenciák szintén gyakoriak. Itt az ekvivalencia olyan javak közti mennyiségi viszonyt jelöl, amelyek elfogadhatók adó, járadék, járandóság, bírság fejében, vagy amelyek a vagyoni cenzustól függő polgári státusz megállapítására szolgálnak. Az ekvivalencia megsabhatja azt az arányt is, amelyben a természetben fizetett bérek vagy fejadagok különböző javakban kiadhatók a hasznélvező választása szerint. A terménybeli államháztartás — tervezés, mérlegkésztés és számvitel — rugalmassága épp az ekvivalenciák meglététől függ. Az ekvivalencia itt nem azt jelöli ki, hogy mit lehet adni egy másik áruért cserébe, hanem hogy mit lehet követelni helyette. Az integráció reciprokativ formában pedig az ekvivalenciák azt a mennyiséget határozzák meg, amelyik „adekvát” a szimmetrikus helyzetben lévő csoportok között. Világos, hogy ez a viselkedési kontextus különbözik mind az árucserétől, mind a redistribúciótól.

Az árrendszerek időbeli fejlődésük során magukba foglalhatnak ekvivalencia-rétegeket, amelyek történetileg más integrációs formákban jöttek létre. A hellenisztikus piaci árak bőséges evidenciával szolgálnak arra, hogy a megelőző ókírásos civilizációk redistributív ekvivalenciáiból származnak. A 30

ézüst, amit egy ember áráként Judás Jézus elárulásáért kapott, közeli változata annak az árnak, amelyet Hammurabi törvénykönyve körülbelül 1700 évvel előbb egy rabszolgáért szabott ki. A szovjet redistributív ekvivalenciák, másfelől, hosszú ideig a XIX. századi világpiaci árakat visszhangozták. S a maguk részéről ezeknek is megvoltak az elődeik. Max Weber jegyezte meg, hogy — költség-számítási alap híján — a nyugati kapitalizmus nem jöhetett volna létre, ha — a cseh és a majorság intézményeinek örökségeként — nem létezett volna a dekretált és szabályozott áraknak, a hagyományos járadékoknak stb. középkori hálózata. Így az árrendszereknek meg lehet a maguk intézményes története, azoknak az ekvivalencia-típusoknak a terminusaiban, amelyek alakításukban részt vettek.

A kereskedelem, pénz és piac ilyenfajta, nem-katallaktikus fogalmainak segítségével tudjuk a legjobban megragadni, s remélhetőleg végül meg is oldani, a gazdaság- és társadalomtörténet olyan fundamentális problémáit, mint a fluktuáló árak eredete és a piaci kereskedelem kialakulása.

Összefoglalásul: a kereskedelem, pénz és piac katallaktikus definícióinak kritikai felülvizsgálata rendelkezésünkre bocsáthat egy sor fogalmat, melyek a társadalomtudományok nyersanyagául szolgálhatnak ezek gazdasági aspektusában. Ennek a felismerésnek elméleti, gazdaságpolitikai és társadalmi horderejét azoknak a fokozatos intézményes átalakításoknak a fényében kell felmérnünk, amelyek az I. világháború óta folyamatosan vannak. Még magának a piaci rendszernek a vonatkozásában is némileg időszerűtlenné vált a piacot tekinteni az egyetlen vonatkoztatási rendszernek. De, s ezt ma világosabban kell látnunk, mint a múltban, a piacot mint általános vonatkoztatási rendszert csak akkor lehet kiszorítani, ha a társadalomtudományoknak sikerül kialakítaniuk egy szélesebb vonatkoztatási rendszert, amelyhez magát a piacot is viszonyítani lehet. S épp ez ma a legfőbb intellektuális feladatunk a közgazdaságtudomány terén. Ahogy igyekeztünk megmutatni, egy ilyen konceptuális struktúrának a gazdaság szubsztantív jelentésén kell alapulnia.

POLÁNYI KÁROLY: A GAZDASÁG ANONIMITÁSA
A KORAI TÁRSADALOMBAN*

Arisztotelész egy *in statu nascendi* állapotban levő új komplex társadalmi jelenség fölött igyekezett elméletileg úrrá lenni.

A gazdaság, amikor a kommerciális csere és az árkülönbségek formájában először vonta magára a filozófus tudatos figyelmét, már elindult kanyargós útján a mintegy húsz évszázaddal későbbi kiteljesedés felé. Arisztotelész az embrióból jósolta meg a kifejlett példányt.**

A fogalmi eszköz, amellyel megkíséreljük megragadni ezt az átmenetet a névtelenségtől az elkülönült létezéshez, a gazdaság beágyazott, illetve elkülönült helyzete a társadalom viszonylatában. A XIX. század elkülönült gazdasága levált a társadalom többi részéről, konkrétan, a politikai és kormányzati rendszerről. A piaci gazdaságban az anyagi javak termelését és elosztását elvileg árszabályozó piacok önreguláló rendszere végzi. Ezt a rendszert saját törvényei — az úgynevezett kereslet—kínálat törvények — vezérlik, s az éhségtől való félelem meg a nyereségvágy motiválja. Nem vérségi kötelek, nem legális kényszer, vallási kötelesség, hűbéréskü vagy mágia teremti meg a szociológiai szituációkat, amelyek az embereket bevonják a gazdasági életbe, hanem specifikusan gazdasági intézmények, amilyen a magánvállalkozás és a bérendszerszer.

A dolgok e rendszerét természetesen meglehetősen jól ismerjük. A piaci rendszerben az ember megélhetését olyan intézmények biztosítják, amelyeket gazdasági motívumok hoznak mozgásba és sajátosan gazdasági törvények vezérelnek. El lehet képzelni, hogy a gazdaság e hatalmas, átfogó mechanizmusa minden emberi tekintély, állam vagy kormányzat tudatos közbeavatkozása nélkül működik, hogy nincs szükség más motívumok számbavételére, mint a nélkülözéstől való retteghés és a jogos profit utáni vágy, hogy nem érvényesül más jogi követelmény, mint a magántulajdon védelme és a szerződések betartásának kényszere. Ha adott az erőforrások, a vásárlóerő és az individuális preferencia-skálák eloszlása, az eredmény minden egyes egyén optimális szükséglet-kielégítése lesz.

Ez tehát a társadalmon belül függetlenül működő gazdasági szféra XIX. századi változata. Ez a szféra elkülönül motivációs

szempontból, mert impulzusait a monetáris nyereség ösztönzésétől kapja. Elkülönül intézményesen a politikai és kormányzati központtól. Olyan autonómiára tesz szert, amely saját törvényekkel ruházta fel. Vele az elkülönült gazdaság szélsőséges esete áll előttünk, amely a pénz mint csereeszköz széleskörű használatával veszi kezdetét.

A valóságban a beágyazott gazdaságtól az elkülönült gazdasággá való fejlődés fokozatok kérdése. A különbség mindazonáltal alapvető fontossággal bír a modern társadalom megértése szempontjából. Szociológiai háttérét először Hegel említette meg 1820 körül, majd Marx fejtegette ki az 1840-es években. A történelem terminusaiban való empirikus felfedezése Sir Henry Sumner Maine műve, aki a 60-as években a római jog kategóriáit — status és contractus — alkalmazta a különbség leírására; végül a gazdasági antropológia átfogóbb terminusaiban Bronislaw Malinowski fogalmazta újra ezt az álláspontot az 1920-as évek során.

Sir Henry Sumner Maine azt igyekezett bizonyítani, hogy a modern társadalom a contractusra épül, míg a korai a statuson alapult. A status a születés — az ember családi pozíciója — által határolódik körül és meghatározza az adott személy jogait és kötelezettségeit. A rokonság és adoptálás rendszeréből ered; a feudalizmus alatt, és bizonyos módosulásokkal, egészen a polgárjogi egyenlőségnek a XIX. században megvalósított bevezetéséig fennmarad. De a status már a római jog fokozatosan a contractussal, vagyis kétoldalú megállapodásokból eredő jogokkal és kötelezettségekkel, váltotta fel. Később Maine kimutatta a status-szervezet egyetemességét az indiai faluközösségek esetében.

Németországban Maine Ferdinand Tönnies-ben talált tanítványra. Tönnies koncepcióját összefoglalja könyvének címe: *Közösség és társadalom* („Gemeinschaft und Gesellschaft”, 1888). A „közösség” a statusnak, a „társadalom” a contractusnak felelt meg. Max Weber gyakran használta a „Gesellschaft” kifejezést a contractus-típusú csoport, a „Gemeinschaft” kifejezést pedig a status-típusú csoport értelmében. Így az ő elemzése a gazdaságnak a társadalmon belüli helyéről — bár

* The Anonymity of Economy in Early Society. Részlet az Arisztotelész felfedezi a gazdaságot (Aristotle discovers the economy) c. tanulmányból; „Trade and Market in the Early Empires”, 67–78.

** Vö. K. Polányi: „The Great Transformation” (New York 1944), 64.

időnként Mises befolyását mutatja — Marx, Maine és Tönnies gondolkodásának hatása alatt alakult.

Mindazonáltal a status és a contractus, illetve a megfelelő „közösség” és „társadalom” terminusok érzelmi konnotációja egészen más volt Maine-nél, mint Tönnies-nél. Maine számára az emberiség contractus előtti állapota egyszerűen a törzsiség sötét korát jelentette. A szerződés bevezetése szabadította fel az egyént, váltó Maine, a status kötelmei alól. Tönnies a közösség közvetlen, személyes kapcsolatait iránt vonzódott, a szervezett társadalom személytelensége ellenében. A „közösséget” mint olyan létezési módot idealizálta, amelyben az emberek élete egyfajta közös tapasztalat szövődékébe ágyazódott, míg a „társadalom” az ő felfogásában sohasem állt távol a „középső nézéstől”, ahogy Thomas Carlyle nevezte azoknak a személyeknek a kapcsolatát, akiket egyedül a piac szálai fűznek egymáshoz. Tönnies politikai eszménye a közösség restaurációja volt, bár ezen nem a társadalom előtti fok autoritásához és paternalizmusához való visszalérést értette, hanem előrelépést a közösség egy magasabb, a társadalmon túli formájához, amely jelenlegi civilizációkat követné. Ezt a közösséget az emberi létezés kooperatív szakaszának tekintette, amely megőrizné a technológiai haladás előnyeit és az individuum szabadságát, miközben helyreállítaná az élet teljességét.

Hegel és Marx, Maine és Tönnies felfogását az emberi civilizáció evolúciójáról számos kontinentális tudós elfogadta mint a társadalom történetének fogalmát. Hosszú ideig semmiféle haladás nem történt azon az úton, amelyet ők vágtak. Maine a kérdést mindenekelőtt a jogtörténet oldaláról tárgyalta, beleértve a jog korporatív formáit is, pl. a falusi Indiában; Tönnies szociológiája a középkori civilizáció körvonalait elevenítette fel. Malinowskinak a primitív társadalom természetére vonatkozó alapvető állásfoglalása előtt ezt az ellentétet senki sem alkalmazta a gazdaságra.

Mármost azt mondhatjuk, hogy a status vagy Gemeinschaft ott uralkodnak, ahol a gazdaság gazdaságon kívüli intézményekbe ágyazódik, a contractus vagy Gesellschaft pedig azokra a társadalmakra jellemző, amelyekben a gazdaság önálló motívációkkal rendelkezik.

Az integráció terminusaiban könnyen meg tudjuk magyarázni ezt az összefüggést. A contractus az árucserre legális aspektusa. Nem meglepő tehát, hogy egy contractusra épülő társadalomban a cserének intézményesen elkülönült és önálló motíváció-

val rendelkező gazdasági szférája van, mégpedig a piac. A status mástól egy korábbi szituációnak felel meg, amely nagyjából a reciprocitással és redisztribúcióval jár együtt. Ameddig ezek az integrációs formák uralkodnak, nincs szükség a gazdaság külön fogalmára. A gazdaság elemei itt gazdaságon kívüli intézményekbe ágyazódnak, magát a gazdasági folyamatot rokonság, házasság, életkori csoportok, titkos társaságok, totemisztikus egyesületek és nyilvános ünnepek intézményesítik. A „gazdasági élet” fogalmának itt nem volna kézenfekvő jelentése.

Ez a tényállás, amely annyira zavarba ejtő a modern gondolkodás számára, gyakran meglepő élességgel nyilvánul meg a primitív közösségekben. A megfigyelő gyakran csaknem képtelen arra, hogy egybegyűjtse és egy egészbe fűzze a gazdasági folyamat töredékeit. Az egyén egyszerűen nem rendelkezik olyan tapasztalattal, amelyet mint „gazdaságit” tudna azonosítani. Egyszerűen nincs tudatában semmiféle átfogó megélhetési érdeknek, amelyet mint ilyen ismerhetne fel. De egy ilyen fogalom hiánya szemelláthatólag nem gátolja őt mindennapi feladatainak teljesítésében. Sőt, kérdéses, vajon egy gazdasági szféra létének tudatosítása nem csökkentené-e a képességét, hogy spontán módon válaszoljon megélhetési szükségleteire, melyek túlfelnyomórészt nem gazdasági csatornákon keresztül szerveződnek meg.

Mindaz annak a módnak a terméke, ahogy itt a gazdaság institucionalizálódik. Az egyén megnevezett és artikulált *motivációi* rendszerint olyan szituációkból erednek, melyeket nem-gazdasági — családi, politikai vagy vallási — jellegű tények határoznak meg; a kisaládi gazdaság helyszíne alig több mint különböző helyeken, szélesebb rokonsági csoportok által végzett tevékenységek koresztesztelési pontja; a föld vagy közös használatban van mint legelő, vagy különböző használati módjainak jogát különböző csoportok tagjai birtokolják; a munka a különböző alkalmakkor különböző segítőtársakból álló csoportok kölcsönös együttműködésének formáiból elvont absztrakció; következőképpen a folyamat különböző struktúrák medrében zajlik.

Ennek megfelelően a modern kor előtt az ember megélhetésének formái sokkal kevésbé hívták fel magukra a tudatos figyelmet, mint szervezett létezésének egyéb mozzanatait. Ellentétben a rokonsággal, a mágiával vagy az etikával, amelyek erőteljes kulcsszavakkal rendelkeztek, a gazdaság mint olyan névtelen maradt. Többnyire nem létezett önálló terminus

a „gazdasági” fogalmának megjelölésére. Ennek megfelelően, amennyire megtehető, maga a fogalom is hiányzott. A klánt és a totemet, a nemet és az életkori csoportokat, a ceremóniális eljárásokat, a szokást és a rituálét rendkívüli mértékben kidolgozott szimbólumrendszerek intézményesítették, míg a gazdaságot egyetlen szó sem jelölte meg, amely kifejezte volna az élelemmel való ellátás jelentőségét az ember fizikai megélhetése számára. Nem lehet pusztán véletlen, hogy a legutóbbi időkig még a civilizált népek nyelvében sem létezett összefoglaló név az anyagi életkörülmények megszervezésére. Mindössze kétszáz éve alkotta meg a kifejezést és nevezte el önmagát *économiste*-nak a francia gondolkodók egy ezoterikus csoportja. Tagjai azzal az igénnyel léptek fel, hogy ők fedezték fel az ökonómiát.

A gazdaságfogalom teljes hiányának elsődleges magyarázata abban áll, hogy a gazdasági folyamatot igen nehéz olyan körülmények között azonosítani, amikor az gazdaságon kívüli intézményekbe van beágyazva.

Magától értetődően csak a gazdaság fogalma, nem maga a gazdaság hiányzik. A természetben és társadalomban számtalan elhelyezési és elcsajátítási mozgás zajlik, amelyek az ember megélhetését alkotják. Az évszakok meghozzák az aratási időt a maga feszültségével és feloldódásával; a távolsági kereskedelemnek megvan a maga előkészületi és gyülekezési ritmusa, melyet a vállalkozók visszatérését köszöntő ünneplés zár le; a legkülönbözőbb kézműves-termékeket — csónakokat vagy finom dísz tárgyakat például — különböző embercsoportok készítenek és használják; a hét minden napján ebéd készül a családi tűzhelyen. Minden egyes esemény szükségképpen gazdasági tényezők egész sorát foglalja magában. De e tények egysége és összefüggése mégsem tükröződik az emberek tudatában. Mert az emberek és természeti környezeteik közti kölcsönhatások sorozatai rendszeresen különböző jelentéseket hordoznak, melyeknek csupán egyike a gazdasági függőség. Másfajta, elevenebb, dramaturgikusabb vagy érzelmileg telítettebb függőségek játszhatnak bele a gazdasági mozgásokba, s ez útját állja értelmes megismerés szerveződésüknek. Ahol ezek az egyéb erők permanens intézményekben ültenek testet, a „gazdasági” fogalma az egyén számára inkább zavaró, mint megvilágosító volna.

Az antropológia minderre számos példát kínál:

1. Ahol az emberi élet fizikai helyszínét nem lehet azonosítani a gazdaság semmilyen felismerhető részével, ott a lakóhely-

nek — a háztartás kézzelfogható környezetének — alig van, ha van egyáltalán, gazdasági jelentősége. Rendszerint ez a helyzet, amikor különböző gazdasági folyamatokhoz tartozó mozgások ugyanazon a helyen futnak össze, míg az egy és ugyanazon folyamat részét képező mozgások megoszlának több összefüggés nélküli hely között.

Margaret Mead leírta, hogyan látja egy új-guineai (pápua nyelvű) arapas a természetét környezetét:

„A tipikus arapas férfi tehát, legalábbis életének egy részében (ugyanis mindenki több településen, valamint a kerti kunyhókban, a vadászterülete, illetve a szágópálmái közelében levő házikóban lakik), nem a saját földjén él. A ház körül vannak a dísznők, amelyeket felesége nevel, de amelyek vagy a nő, vagy az ő rokonaihoz tartoznak. A ház mellett kókusz- és bétel-pálmák nőnek, amelyek ismét csak valaki másnak a birtokát képezik, s amelyeknek a gyümölcséhez újjal sem fog nyúlni a birtokosnak vagy annak az engedélye nélkül, akit amaz megbízott a gyümölcs feletti rendelkezéssel. A vadászidőszak egy részében sógora vagy unokatestvére bozótosában vadászik, s a fennmaradó időben vendégül lát másokat a saját vadászterületén, ha van neki. Szágóját egyaránt műveli a mások és a saját ligetében. A házában található személyes ingóságok közül az értékesebbek, mint pl. a nagyobb edények, azépen faragott talak, jó állapotban levő dárdák, már a fiaira szálltak át, jóllehet azok még totyogó gyermekek. A saját dísznője illetve dísznői valahol egy távolabbi településen nevelődnek; pálmái egyik irányban három, a másikban két mérföldnyire vannak elszórva; szágópálmái még messzebb; kertjei pedig imitt-amott találhatók, legnagyobb részben mások földjén. Ha van hús a tűz fölötti füstölő állványon, akkor az vagy valaki más bátyja, sógora, hugának fiai stb. — által elejtett vad, amit ajándékba kapott, s ez esetben családjával egyetemben el is fogyaszthatja, vagy pedig olyan vad, amit ő elejtett el, s amit valaki más által elejtett vadból, legyen az akár csak egy kismadár, eszik, olyan bünt követ el, amire csak az erkölcsileg — ami az arapeseknél többnyire azt is jelenti: szellemileg — fogyatékosok vetemednek. Ha a ház, amelyben lakik, névlegesen a sajátja, legalább a cölöpöket és a deszkákat részben mások elhagyott vagy szétszedett házaiból kapta. Ha a kölcsönvett gerendák hosszabbak a kellenél, nem vágja le őket házának méretére, mert valaki más még felhasználhatja azokat egy az övétől eltérő alakú vagy méretű házhoz.

A

1.

A Tudom

DÖRNYEIN
függő effektív
és soktestfizik
szertációja al
Rezső, az MT
az MTA lev. t
tudományok
mányok dokt

FÜNYRS TR
és magspekti
disszertációja
Csikai Gyula
tora, Kiss R
doktora, Ver
nyok doktor
doktorává;

HUSZÁR I
kezetek szilár
tációja alapj
ván, a műs
Barta József,
tors, Mándi
doktora —
torává;

KAPUY ER
elméletének
tációja alap
István akac
MTA lev. t
tudományok
ományok é

KLÁN JÁ
kutatás és
hatékonyság
lónosítható
ja alapján
György, az
a közgazdas
Kálmán, a
didátusa —
doktorává;

Kovács R
tartás font
déceinek vi
alapján —
démikus, Ju
mányok dol

Így festenek tehát az arapok férfi mindennapos gazdasági kapcsolatai...¹⁰

A társadalmi kapcsolatok, amelyek biztosítják a mindennapi használati eszközöket, meghökkéntően hanyolghatnak. Mégis, az arapok csak az ilyen — jól ismert, személyes tapasztalatukban atrikulálódtat és értelműs módon absztraháltak. — kapcsolatok segítségével képesek eligazodni a gazdasági szituációkban, melyeknek elemei a különböző — nem-gazdasági jellegű — társadalmi kapcsolatok tucatjaiba szövéődnek bele.

Ennyit a reciprocitás uralma alatt zajló gazdasági folyamatok lérbeli aspektusáról.

2. Egy másik általános ok, melynek következtében a gazdaságnak a primitív társadalomban nincsen integratív hatása, a *kvantitatívítás hiánya*. Akinek tíz dollárja van, az nem ad mindégylének külön nevet, hanem az egyes dollárokat felszerelhető egységeknek tekinti, amelyek helyettesíthetik egymást, összehadhatók és kivonhatók. Ilyen operacionális segédesszköz híján, melyből az alapok, a profit és veszteség közötti mérleg és a hasonló fogalmak jelenléte függ, a gazdaság fogalmának az esetek többségében nem volna summa-fajta gyakorlati értéke. Nem szabályozhatná a viselkedést, nem szervezhető meg és nem tartható fenn az erőszakkal. Csak hogy a gazdasági folyamat nem tartalmaz természetből fogva ilyen segédesszközöket, a megélhetéssel kapcsolatos dolgok csak annyiban lesznek számba véve, amennyiben meghatározott módon intézményesttre vannak.

A Trobriand-szigeti gazdaság szervezete például a javak állandó forgásán alapul, mégis lehetőségg mérleg felállítására, vagy az alapok fogalmának használatára. A reciprocitás a válasz adekvátóságát tükrözi fel, s nem a matematikai egyenlőséget. Következésképpen a tranzakciók és döntések gazdasági szempontból — vagyis aszerint, hogy milyen hatással vannak az anyagi szükségletkielégítésre — nem csoportosíthatók pontosan. Ha léteznek is szám-szerű összefüggések, nem felelnek meg a tényeknek. Bár egy eseteleket gazdasági jelentősége igen nagy lehet, relatív fontosságának felbecsülése: nincsen mód.

Malinowski felsorolta a javak forgalmának különböző formáit a kötetlen ajándé-

kozásról az egyik póluson a tiszta kereskedelmi adásvételig a másikon. Az „ajándékokat, fizetésségeket és tranzakciókat” hár rovatra sorolta, s ezeket kapcsolatra hozta a szociológiai viszonyokkal, amelyeken belül előfordultak. Nyolc fajráját állapította meg az ilyen viszonyoknak. Analízisnek eredményei rendkívül jellemzőek.

a) A „kötetlen ajándékok” kategóriája kivételes jelenség volt, mert a jótékony-ságot so nem szükségelték, so nem pártolták, és az ajándék fogalma mindig össze-kapcsolódott az adekvát viszontajándék (bár, természetesen, nem az ekvivalencia) fogalmával. Még a tényleges „kötetlen ajándékokat” is viszontajándékként állították be, ellenszolgáltatásként az ajándékozónak nyújtott fiktív szolgáltatásért. Malinowski azt találta, hogy „a henn-szülötték kétségkívül nem tekintenek minden kötetlen ajándékot egyazon természetűnek”. Ahol pedig a „megérülés nélküli vesztesség” fogalma hiányzik, ott nem lehet mérleget készíteni az alapokról.

b) A tranzakciók csoportjában, ahol az ajándékot gazdaságilag ekvivalens módon kell visszatéríteni, egy másik vavaro ténybe ütköztünk. Ennek a kategóriának a mi fogalmaink szerint gyakorlatilag megkülönböztethetetlennek kellene lennie a kereskedelmétől. De távolról sem az. Néha egyazon tárgy forog oda-vissza a felek között, megfeszítván ilyen módon a tranzakciót minden elképzelhető gazdasági céltól vagy jelentéstől! Az egyszerű eljárás révén, mely a dísznő, bár kerülőúton, de visszajuttatja az adományozóhoz,¹¹ az egyenértékű cseréje — ahelyett, hogy a gazdasági racionalitás felé közelítene — az utilitarisztikus szempontok behatolási elleni biztosítéknak bizonyul. A cseré egyedüli célja a kapcsolatok szorosabbra fűzése a reciprocitás kötelekeinek megerősítése révén.

c) Az utilitarisztikus adásvétel a kölcsönös ajándékozás minden egyéb típusától különbözik. Míg a halnak yam-gumóra való ceremonialis cseréjében a két oldal elvileg akkor is egyenértékűnek számít, ha például a rossz fogás vagy rossz termés csökkentti a felkínált mennyiséget, addig adásvételi jellegű cseréjükben logulább a látszata megjelenik az alludozásnak. Az adásvételt továbbá a cseréző felek állandó, személyes kapcsolatának hiánya jellemzi, valamint

¹⁰ M. Mead, *The Arapok of New Guinea: „Cooperation and Competition Among Primitive Peoples”*, szerk. M. Mead (New York—London 1937), 51. A szermény fordításában felhasználás Mead írásának magyar nyelvű változatát: „Értil és nő” (Budapest 1950), 136—138. (szerk.)

¹¹ A dísznőartás közt Trobriand szigeten — nem Melanézianban általában — reciprok ajándékozási szokások és ceremonialis ünnepok egész rendszere szerveződött. Például minden férfi férjrel levő hölgynak család-jától (vagyis a családjától) (vagyis a családjától) (vagyis a családjától) (vagyis a családjától) egy dísznő lápot. Mivel a felvett dísznő rendszerint nőnek, az ajándékok a családok túlyomó többségében két irányban forogtak: a férj kapott egy dísznő a háza családától és adott egy dísznő a feleség fiától. Ezért mondja Polányi, hogy a dísznő — kivételre — visszataps az ajándékozónak. — Vö. B. Malinowski: „Arupok of the Western Pacific” (New York—London 1922), 180. (szerk.)

az, hogy a kézműves termékek esetében csak újonnan készült javak jöhetnek számításba — a már használt javakhoz személyes érték tapadhat.

d) Bizonyos szociológiaiul meghatározott viszonyokon belül — és számos ilyen viszony van — a cseré rendszerint egyenlőn, a viszony jellegének megfelelően. A javak és szolgáltatók elajánlása mozgásai így gyakran oly módon institutionalizálódnak, hogy ennek következtében a tranzakciók egy része megfordíthatatlanná és a javak egész sora egymás között kiemelkedetlenné válik.

Aligha várhatjuk ilyenkor a kvantitatív érvényesülést a megélhetés azon széles birodalmában, amely az „ajánlékok, fizetések és tranzakciók” kategóriája alá tartozik.

3. Egy másik jól ismert fogalom, amelyet primitív körülmények között nem lehet alkalmazni, a *tabú* mint a meghatározott tárgyak fölötti [kizárólagos] rendelkezési jog fogalma. Kíváncsiaként kell megemlíteni, hogy annak egyértelmű létét készíteti egy személy vagyonszára. Különböző személyek a legkülönbözőbb jogokkal rendelkeznek ugyanarra a tárgyra vonatkozóan. Ez a széttagolt megítélés a tárgy mint tulajdon egységét. Az elajánlási mozgás rendszerint nem az egész tárgyra — például egy darab földre — vonatkozik, hanem annak elkülönített használati módjaira, ami a tárgyak vonatkozásában megfontolja hatékonyságait a tulajdon fogalmát.

4. Voltaképpen *gazdasági tranzakciók* alig fordulnak elő a rokonsági alapon szervezett közösségekben. A történelmi kezdőn a tranzakciók nyilvános aktusok voltak, melyeket a személyek és más mozgásra képes tárgyak — a menyasszony, a feleség, a fiú, a ruházatra, az öltözék, a csónak — státussal kapcsolatban végeztek. Meglepetés népközlés egy földdarab státusának változását is nyilvános akcióval hitelesítették.

Az ilyen státus-tranzakciók természetesen gazdasági következményekkel jártak. Az udvarlást, eljegyzést és házasságot, az adóztatást és felszabadítást a javak mozgása kísérte, részben azonnal, részben hosszú távon. Bármilyen nagy lett legyen az ilyen tranzakciók gazdasági jelentősége, mégis másodlagos maradt ahhoz a szerephez képest, amelyet az egyének birodalmi pozíciójának kijelölésében játszottak. Hogyan válnak le végül is a javakra irányuló tranzakciók a személyekre irányuló rokonsági tranzakciókivá?

Ameddig csupán néhány státus-tárgyat — mint a föld, a marha, a rabszolgák — lehetett elidegeníteni, nem volt szükség külön gazdasági tranzakciókra, mivel az

ilyen javak átruházása a státus megváltozását kísérte, a javak megfelelő státusváltozás nélküli átruházásával pedig a közösség nem hagyhatta volna jóvá. Mielőtt, nem egykönnyen társulhatott gazdasági értékelés olyan javakhoz, melyeknek sorsa elválaszthatatlannal összefonódott birtokosok sorsával.

Javak elkülönült tranzakciója a történelem kezdetén a két legfontosabbra, nevezetesen a munkára és a földre, korlátozódott. Így éppen azok a „javak”, amelyek utólagként váltak szabadon elidegeníthetővé, szerepeltek először korlátozott tranzakciók tárgyaként. Korlátozott, mivel a föld és a munka hosszú-hosszú ideig a birodalom szövetének része maradt, egyike sem lehetett önkényesen mobilizálni a szövet felbontása nélkül. Sem a földet, sem a szabad embereket nem lehetett egyszerűen eladni. Átruházások feltételei és ideiglenes volt. Az elidegenítés nem jelentette a birtokjogok korlátlan átruházását. A XV. századi, Tigris mentén, Lörzi-földhöz Arraphának a földre és a munkára vonatkozó gazdasági tranzakciói jól szemléltetik állításunkat. Mind a föld, mind a személyek fölötti tulajdon a közösségeket — klánokat, családokat, falvakat — illette a ruha között. Csak a használat jogát ruházták át. Hogy milyen kivételes dolog volt a törzsi időkből a földtulajdon átruházása, látható annak az epizódusok drámai fordulataiból, melynek során Ábrahám családja menekülést keresett a hebitüktől.

Sajátságos tény, hogy a használat kizárólagos átruházása sokkal „gazdaságibb” jellegű, mint a birtokjogok átruházása volna. A birtokjogok esetében presztízs-szemponcok és emocionális tényezők súlyosan nyomonhatnak a labban; a használat elidegenítésében az utilitarisztikus elem dominál. Modern terminusokban kifejezve: azt mondhatjuk, hogy a használat — a meghatározott körre szóló használat — a legkorábban intézményesített gazdasági mennyiségeknek.

A vékony gazdasági réteg végül is leválhat a státus-tranzakcióiról, amely személyekre vonatkozik. A gazdasági elem így egyenlőségben gazdát cserélhet, miközben a tranzakciót — fiktív — státus-tranzakciónak álcázhatják. Ha például a földet tilos a klánon kívülnek eladni, legális eljárásokkal semmi más lehet tenni a klán reziduális jogát, hogy visszakövetelje a földet a vevőtől. Az ilyen eljárások egyike a vevő fiktív adaptálása, vagy, megfordítva, a klán tagok fiktív hozzájárulása az eladáshoz.

Egy másik vonala az elkülönült gazdasági tranzakciókhoz vezető fejlődésnek,

mint láttuk, „egyedül a használat” elidegenítésén, tehát a klán vagy a család reziduális jogainak kifejezett megőrzésén keresztül vezetett. Ugyanezt a célt szolgálta a különböző tárgyak „használatának” különös szerzője a tárgyak visszatérítésének biztosítása mellett.

Az elzálogosítás klasszikus athéni formája (praszisz epi hisei) valószínűleg szintén egyedül a használat átruházását jelentette, de (kivétképpen) meghagyta az adót *in situ*, viszont kamat fejében a hiteltörlesztést juttatta a termény egy részét. A hiteltörlesztést egy halálra szóló felelősséggel biztosították, amelyre felírták a nevet és az adósság nagyságát, bár a visszalétesítés határidőjéről vagy a kamatról nem tettek említést. Ha az athéni hitelesnek ez az értelmezése megállja a helyét, akkor arról volt szó, hogy egy földdarabot békés úton meghatározatlan időre elzálogosítottak, a terményben való részvétel fejében. Lefoglalást előidéző mulasztás igen ritkán fordulhatott elő, nevezetesen, az adós földjének kizajáratása vagy egész családjának tönkremenetele esetében.

A „használat” egyedüli átruházása csaknem minden esetben megelőzte a családot és a klánt összetartó szociális, vallási és politikai kötelékeket. A használat gazdasági kamatoztatása így összeegyeztethetővé válik a kötelékek baráti kölcsönösségével. Fenntartja a közösség ellenőrzését az egyéni jogjai által kötött megállapodások fölött. A gazdasági tényező igényei még alig regisztráltak a hitelesítőkönyvekben.

5. Sok archaikus társadalomban szolgáltatások, nem javak, jelentik a gazdagságot. Rahazokkik, szolgálok és csatlósok végzik a szolgáltatásokat. De emberi lényeket rábírnak, hogy státuszukból kifolyóan szolgáltassanak, a politikai (s nem a gazdasági) hatalom műve. Ahogy a gazdagság anyagi összetevőinek súlya a nem-anyagiakkal szemben megnövekedett, háttérbe szorult az irányítás politikai módszere is és helyet ad az ügyvezető gazdasági irányításnak. Hózi-odossz, a paraszt, évszázadokkal azelőtt beszélt gazdálkodásról és földművelésről, hogy az úri filozófusok, Platon és Arisztotelész, a politikán kívül bármilyen társadalomtudományt ismertek volna. Kétszer évtől később, Nyugat-Európában, egy új középosztály lélekelte a használati eszközök gazdagságát és az „ökonómiaival” érvelt feudális urai ellen, s egy újabb évszázad elteltével az ipari korszak munkásoként mint saját emancipációjának eszközét örökölte át ezt a kategóriát. Az arisztokrácia továbbra is a kormányzat monopóliumára törekedett és lenézte a használati eszközök termelését. Így, ameddig a függő munka a gazdagság domináns eleme, a gazdagság csak árnyékléttel rendelkezik. [...]¹⁶

Én néhány a legfontosabb okok közül, melyek oly sokáig útját állták a sajátosan gazdasági érdeklődés kialakulásának. Még a hivatásos gondolkodók sem találták kidolgozásra méltónak a tényt, hogy az embernek ennie kell.

(Kis János fordítása)

DUCZYNSKA ILONA: POLÁNYI KÁROLY. JEGYZETEK AZ ÉLETÜTRŐL

Ha egyetlen jelképpel kellene felidézni Polányi Károlyt, úgy ez az általa is sokszor említett *szekundum* volna – a botránykő. Mert megítélőként keltező, bírázó, megbírázó és bíráltató volt élete minden szakaszában – mint lángoló szónok galileista korában, mint látészólag magába vonuló fiatal férfi, mint társadalomtudományi újtörő léte késői évtizedeiben. „... Szocialista volt”, ír róla leánya egy megemlékezésben, „de politikai pártokhoz nem kapcsolódott; sőt politikai mozgalmakban sem vett részt. Soha doktrinér nem lévén, sok alkalommal haránt tört Európa szocialista mozgalmának adott vitarendelésén. Bár marxista nem volt, még kevésbé volt szociáldemokrata. Bár

humanista volt, mégis mindenképp realista. Bár a társadalom realitásának tudatában és mindazoknak a köztársaságoknak a tudatában állt, melyeknek a realitás aláveti valamennyiünk eszlekedéseit, értékeit és gondolatvilágait, valamennyiünknek, akik kikerülhetetlenül részei vagyunk a társadalomnak – léte vezérfonala, belső törvénye a eszlekedés és gondolkodás szabadságának gyakorlása volt, s ebből a fatalizmus vagy a determinizmus gondolatának soha nem engedett.”¹⁷

Polányi Károlyval 1920 novemberében ismerkedtem meg az ausztriai emigrációban. Amit családi krónikájából, gyermek-

¹⁶ A fejezet átdolgozott része már a tanulmány voltaképpen tárgyasor, Arisztotelész Ökonómiai műveitől kapcsolódik. Ezeket a jegyzeteket a jelen kötetből kihagytuk, mert mesterséges feltehetően az olvasó ismerettségét Polányi Arisztotelész-könyvének egészével. (azark.)

¹⁷ Karl Lovitz: Karl Polanyi and Co-Existence; „Co-Existence”, 2. sz. (1964).